

Wójcik, Zbigniew J.

Miscellanea Klukowskie

Analecta 9/1(17), 71-104

2000

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbigniew J. Wójcik

MISCELLANEA KLUKOWSKIE

Opracowanie niniejsze składa się z dwóch luźno ze sobą powiązanych części. W pierwszej, w nawiązaniu do ostatnio odnalezionego autografu listu ks. Krzysztofa Kluka do rektora Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie – Marcina Poczobuta, przedstawiono obraz aktualnego stanu naszej wiedzy o kontaktach proboszcza z Ciechanowca z uczelnią stolicy Litwy.

Część druga opracowania jest rodzajem refleksji, udokumentowanej obszernym zestawem bibliograficznym, nad naukowym i popularnonaukowym piśmiennictwem ks. Kluka, widzianym przez pryzmat recepcji treści jego książek przez badaczy i popularyzatorów historii nauki w latach 1973–1999. Proboszcz z Ciechanowca ogłosił w ostatnich latach szlacheckiej Rzeczypospolitej 14 tomów dzieł z zakresu historii naturalnej. Niektóre z nich były wznawiane niemal do połowy XIX w. W końcu XIX i w XX stuleciu dostrzeżono ich wartość jako źródła wiedzy historycznej, co w konsekwencji przyniosło wznowienie w 1985 r. trzech tomów *Dykcjonarza roślinnego* [...], a dziesięć lat później – dużych fragmentów *Rzeczy kopalnych* [...]. Wszelkie nowe ustalenia badawcze, dotyczące twórczości Kluka są prezentowane na okresowych spotkaniach specjalistycznych, z których pierwsze w 1973 r. w Muzeum Rolnictwa im. K. Kluka w Ciechanowcu zaowocowało tomem „Monografii z Dziejów Nauki i Techniki“ Zakładu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN pt. *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*.

I.

**O kontaktach ks. Krzysztofa Kluka
ze Szkołą Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego**

Na karcie tytułowej tego typowo XVIII-wiecznego dzieła został umieszczony obszerny tytuł: *Dykcyonarz roślinny, w którym podług układu Linneusza są opisane rośliny nie tylko krajowe dzikie, pożyteczne, albo szkodliwe: na roli, w ogrodach, oranżeryach utrzymywane: Ale oraz y cudzoziemskie, któreby w kraju pożyteczne być mogły: Albo z których mamy lekarstwa, korzenie, farby, etc. albo które jakową nadzwyczajność w sobie mają: Ich zdatności lekarskie, ekonomiczne, dla ludzi, koni, bydła, owiec, pszczół, etc. Utrzymywanie, etc. Z poprzedzającym wykładem słów Botanicznych, y kilkorakim na końcu Regestrem:*

Niżej podano:

Tom I. A–E. Ułożony przez X. Krzysztofa Kluka kanonika kat: inflant: dziekana drohickiego, proboszcza ciechanowieckiego, w Warszawie 1786.

Na kolejnym tomie:

Tom II. F–Q. Ułożony przez X. Krzysztofa Kluka nauk wyzwolonych i filozofii doktora, kanonika kat: inflantski:, dziekana drohickiego, proboszcza ciechanowieckiego, Szkoły Główniej W. X. L. towarzysza. W Warszawie 1787.

W ostatnim tomie:

Tom III. R–Z. Ułożony przez X. Krzysztofa Kluka nauk wyzwolonych i filozofii doktora, kanonika kat: inflantski:, dziekana drohickiego, proboszcza ciechanowieckiego, Szkoły Główniej W. X. L. towarzysza. W Warszawie 1788.

Tytuł w trzech tomach jest identyczny. W informacjach o autorze są odmierności w zapisie słowa inflantski (dziś: inflancki) w tomach pierwszym i pozostałych. Przede wszystkim jednak w porównaniu z tomem z 1786 r. Kluk wzbogacił informacje o swoich tytułach: stopniu naukowym (doktor nauk wyzwolonych i filozofii) oraz członkostwie wileńskiej Szkoły Główniej.

Krzysztof Kluk na ogół unikał umieszczania we własnych pracach wiadomości autobiograficznych. Tytuły swe chętnie umieszczał na kartach tytułowych dzieł. Ponieważ wydawał swe książki niemal każdego roku uważny czytelnik otrzymał tym samym wgląd w niektóre szczegóły jego życiorysu. Oto zestawienie tych tytułów: Rok 1777: kanonik kruświcki; rok 1779 – kanonik kruświcki, dziekan drohicki; rok 1782 – kanonik brzeski, dziekan drohicki; rok 1786 – kanonik katedralny inflancki, dziekan drohicki; rok 1787 – nauk wyzwolonych i filozofii doktor, kanonik katedralny inflancki, dziekan drohicki, towarzysz Szkoły Główniej w Wilnie. Większość tych tytułów miał z nadania władz kościelnych, a dwa z nich od uczelni świeckiej. Zwłaszcza stopień doktorski uważał za tak ważny, że umieścił go przed tytułem kanonika katedralnego inflanckiego.

Z powyższego zestawienia wynika, że kanonikiem katedralnym inflanckim został między 1782 a 1786 r. Ponieważ biskupstwo inflanckie mieściło się w tym czasie w Wilnie, przeto Kluk musiał przynajmniej raz przyjechać do stolicy

Wielkiego Księstwa Litewskiego by się tam immatrykulować. Szczegółowa lektura opisu roślin krajowych z *Dykcjonarza*, być może, przyniesie potwierdzenie tego wniosku. Z różnych źródeł wiemy, że proboszcz ciechanowiecki lubił jeździć i podczas podróży zbierał ciekawsze okazy flory¹.

Z zestawienia informacji biograficznych na kartach tytułowych pierwszego i drugiego tomu *Dykcjonarza* wnosić można, że wyróżnienia uczelniane Kluk otrzymał w 1786 lub 1787 r. Zapewne władze wileńskiej Szkoły Głównej w ten sposób uhonorowały autora *Botaniki dla szkół narodowych* (1785 r.) oraz pierwszego tomu *Dykcjonarza*. Nie ulega bowiem wątpliwości, że publikacje te stanowiły wielkie wydarzenie naukowe w Rzeczypospolitej.

Archiwalia dotyczące działalności Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie w okresie Komisji Edukacji Narodowej uległy rozproszeniu. Nie możemy wykluczyć, że szczegółowe kwerendy, zwłaszcza w Państwowym Archiwum Historycznym Litwy oraz w bibliotekach Wilna i innych miast przyniosą istotne informacje, także na temat doktoratu Krzysztofa Kluka. Dotychczas ogłoszono jedynie spis osób, które uzyskały stopnie naukowe w jezuickiej Akademii Wileńskiej². Ostatnie stopnie przyznano tam w 1781 r., tzn. wtedy, gdy Komisja Edukacji Narodowej rozpoczęła już reformowanie uczelni. Później niektóre wydziały nadawały tytuły doktorskie, a inne – magisterskie i doktorskie³. Wydaje się, że Marcin Poczobut, rektor Szkoły Głównej, utrzymał dawne zasady nadawania stopni naukowych. Sprawami tymi kierowała rada naukowa uniwersytetu nosząca nazwę senatu doktorów. Zatwierdzała ona stopień obroniony niejako normalnie, tzn. pod kierownictwem promotora, przy recenzentach i z publiczną obroną oraz uroczystą nominacją w kościele św. Jana (akademickim). Senat doktorów zatwierdzał również, zwykle na wniosek rektora, nadawanie stopnia osobom zasłużonym dla uczelni i kraju. Tym samym można było zostać doktorem teologii (tylko dostojnicy kościelni) oraz nauk wyzwolonych bez obrony rozpraw naukowych. Tak było zresztą również w innych uczelniach w kraju. Przykładem tego może być nadanie Stanisławowi Staszicowi w Akademii Zamojskiej stopnia doktora obojga praw bez obrony rozprawy naukowej⁴.

W opartej na solidnych podstawach monografii Ireny Szybiak o szkolnictwie Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim odnotowany został kontakt Krzysztofa Kluka ze Szkołą Główną w Wilnie. Autorka ta rozważając sprawę obsady katedry historii naturalnej po wyjeździe z Polski Jerzego Forstera (1787 r.) stwierdza:

„Obojętny początkowo stosunek Komisji Edukacji Narodowej do Jundziłła spowodowany był zapewne staraniami Poczobuta o zaangażowanie na katedrę historii naturalnej ks. Krzysztofa Kluka, współautora przyrodniczych podręczników szkolnych. Rektor żywo interesował się jego działalnością, a dla swego projektu zyskał poparcie Chreptowicza. Już w r. 1787 Kluk otrzymał stopień doktorski

i został obrany »towarzystwem« kolegium fizycznego. Z niewyjaśnionych powodów projekt Poczobuta nie został urzeczywistniony⁵.

Wywód powyższy oparty został na podstawie archiwaliów znajdujących się wówczas w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (sygnatury: rkps DC 9; DC 105, listy J. Michałowskiego z: 11 I 1787, 8 III 1787), do których autor niniejszego opracowania nie miał dostępu⁶. Autorka monografii ponadto odwołała się do zapisów Michała Balińskiego zawartych w książce *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w r. 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w r. 1803*, ogłoszonej w 1862 r., tzn. wówczas, gdy było znacznie więcej niż dziś źródeł do dziejów uczelni.

Irena Szybiak zwróciła uwagę na to, że dwaj pierwsi profesorowie historii naturalnej w Szkole Głównej: Jan Emanuel Gilibert i Jerzy Forster, byli cudzoziemcami. Pierwszy z nich opuścił Wilno w 1783 r., drugi – w sierpniu 1787 r. Po wyjeździe ostatniego Poczobut usilnie poszukiwał na wakującą katedrę specjalisty zagranicznego. Zabiegi te nie przyniosły pozytywnego rezultatu. Wtedy, odczuwając osobistą niechęć do Stanisława Bonifacego Jundziłła, nauczyciela szkół średnich na Litwie, wysunął kandydaturę Krzysztofa Kluka. Odwołując się jednak do zapisu Balińskiego należy dodać, iż rektor wileńskiej Szkoły Głównej chciał także pozyskać na opuszczoną katedrę Jana Jaśkiewicza, profesora historii naturalnej i chemii w Szkole Głównej Koronnej w Krakowie i przekonał do tego kuratora uczelni – Joachima Chreptowicza. Jaśkiewicz nie chciał jednak opuścić Krakowa. Jundziłł wówczas w ogóle nie mógł być brany pod uwagę jako kandydat na kierownika katedry tak poważnej uczelni, gdyż studia ukończył w 1785 r. i po dwóch latach miał ledwie krótki staż nauczycielski w szkołach pijarskich Szczuczyna i Wilna⁷. Wśród krajowych przyrodników w 1787 r. Kluk był niewątpliwie najpoważniejszym kandydatem do katedry uniwersyteckiej. Jundziłł był z wykształcenia przyrodnikiem. Miał niewątpliwie aspiracje naukowe, które ujawniał podczas studiów, gdy przetłumaczył z włoskiego *O elektryczności sztucznej i naturalnej ks. Jana Beccaria Schol. Piarum księgi dwie* (ogłoszone w Wilnie w 1786 r.). W roku szkolnym 1785/86 założył przy kolegium pijarskim w Szczuczynie ogród botaniczny, a w 1787 r. miał także słuchać „lekcji prywatnych“ z botaniki u Forstera⁸. Wszystko to nie upoważniało władz uczelni do tego, by brać pod uwagę jego nazwisko nawet na kandydata na wiceprofesora.

Mimo rzetelności warsztatowej Balińskiego jego opis starań rektora Szkoły Głównej o pozyskanie na katedrę historii naturalnej Kluka jest raczej zapisem żywej w drugiej połowie XIX w. legendy przyrodnika z Ciechanowca. Niezależnie od tego przytoczymy jego rozważania na ten temat:

„[...] Poczobut zniechęcony do cudzoziemców, nie dbających o obcy kraj dla siebie, a narażających na tyle kosztów Polskę, zwrócił oczy na księdza Kluka, słynącego już wówczas tyłu pożytecznymi dziełami w botanice i ogrodnictwie, a stąd mającego powszechny

głos publiczności za sobą. I w tym zamiarze, podług swojego sposobu widzenia rzeczy, taki plan co do zajęcia przez niego katedry historii naturalnej w Wilnie ułożył. Prawda jest, rozumował sobie, że ksiądz Kluk nie zagłębia się w systemata botaniki i zoologii, nie jest może głębokim znawcą teorii, ale ma zato wielkie doświadczenie w zastosowaniu jej do potrzeb rolniczych i ogrodniczych, że się zna doskonale na uprawie roślin. Nam zaś w Szkole Głównej na Litwie, nie potrzeba z początku wysokich rzeczy, lecz elementarnych, a do tamtych przyjdzie się z czasem *festimando lente*. Teraz najpotrzebniejszy nam człowiek pełen ducha gospodarnego i razem pracowitego, którego w żadnym cudzoziemcu nie znajdziemy, co się daje widzieć z ustawicznej praktyki. Dopieroż trzeba nam najpierwej poznać krajowe rzeczy, a potem zamorskie. W pierwszych ks. Kluk wszystkich cudzoziemców przewyższa, a w drugich nie jest też nieukiem. Takie rozumowanie nie było wprawdzie nieomylnym i zgodnym z głębszym pojmowaniem celów tak ważnej umiejętności, jakimi są nauki przyrodzone, ale i to byłoby pożytecznym dopóty przynajmniej, dopóki by zamierzone założenie i uprawianie na obszerniejszą skalę ogrodu botanicznego nie przyszło do skutku. Układał sobie przy tym Poczobut, jednego z najcelniejszych uczniów profesora posłać za granicę dla udoskonalenia się, który powróciwszy, mógłby zostać jego pomocnikiem czyli wiceprofesorem i zastępować profesora w tym, w czym by się znalazł biegłym, w botanice czy mineralogii. Ksiądz Kluk, jako skromny i mało potrzebujący literat, przestałby na sześciu tysiącach pensji, a dwa tysiące dostałoby się wiceprofesorowi. Tymczasem i te wszystkie piękne zamysły Poczobuta żadnego skutku nie wzięły, bo czy sam Kluk, skromny pracownik, nie odważył się po biret profesorski sięgać, czy Komisja Edukacyjna nie życzyła go sobie dla jakiegokolwiek bądź przyczyny, katedra historii naturalnej w Wilnie na długo osieroconą została, ze szkodą prowincji i z utratą prawie zupełną zasobu roślin, mających stanowić grunt nowego ogrodu botanicznego⁴⁹.

Z ustaleń Ireny Szybiak wynika zatem, że stopień doktora nauk wyzwolonych i filozofii oraz członkostwo Kolegium Fizycznego Szkoły Głównej w Wilnie Kluk otrzymał w 1787 r. Natomiast problem profesury przyrodnika z Ciechanowca pojawił się również tego roku, ale po rezygnacji Forstera z pracy w uczelni stolicy Litwy. Baliński w swoim opracowaniu dowodził ponadto, że Poczobut był zaskoczony rezygnacją Forstera z pracy, co w świetle dostępnych obecnie źródeł wydaje się mało prawdopodobne. Z pewnością potajemnie przyrodnik ten przyjął propozycję udziału w rosyjskiej wyprawie badawczej dookoła świata. Katedrę zdał pośpiesznie. Ostatni znany jego list do Poczobuta datowany jest 28 lipca 1787 r. Sądząc z innej korespondencji Forstera w Wilnie był on jeszcze 22 sierpnia tego roku, a w Warszawie co najmniej trzy dni (28 VIII–1 IX 1787 r.)¹⁰. Tak szybko jechał do Niemiec, że na drodze z Wilna do Warszawy z pewnością

nie odwiedził w Siemiatyczach gabinetu historii naturalnej Anny Jabłonowskiej, nie mówiąc już o ogrodzie botanicznym Kluka w Ciechanowcu.

Być może zachowały się jakieś dokumenty, które pozwolą dokładniej rozpoznać problem niedosłej profesury Kluka w Szkole Głównej w Wilnie. Sprawa jest zresztą intrygująca, gdyż wiadomo przecież, że przyrodnika z Ciechanowca wspierali w jego pracach dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przecież już Szymon Bielski, pierwszy biograf przyrodnika z Ciechanowca i wydawca jego pism, nie bez racji pisał:

„Tak wielorakie prace, potrzebujące wielu książek; przy tym rysunki map i blachy miedziane, wymagały niemałych nakładów, a ks. Kluk z plebanii swojej szczupłe miał dochody. Poznali to światli niektórzy mężowie i w literaturze polskiej zasłużeńi, jako to JP. Chreptowicz podkanclerzy litewski, Książę Massalski biskup wileński, JO. Pani Krakowska Branicka, z których jedni przyjaźnią go swoją i względami zaszczycałi, drudzy pensjami zapomagalil. I tak jeszcze wylana jego ku potrzebującym szczodroblliwość warta była większych i obfitszych dochodów.

Dla wielkiej w sztukach i umiejętnościach biegłości uczyniony był nauk wyzwolonych i filozofii doktorem, Szkoły Głównej W.Ks.L. towarzyszem, a przy tym kanonikiem kruświckim, brzeskim, dalej katedralnym inflantskim, dziekanem drohickim, przystając zawsze na jednym probostwie ciechanowieckim¹¹.

Biskup wileński Ignacy Jakub Massalski, bo właśnie jego wymienił Bielski, był wówczas prezesem Komisji Edukacji Narodowej. Joachim Chreptowicz z ramienia tej magistratury opiekował się Szkołą Główną w Wilnie. Istniały rozdzwieki między tymi dostojnikami. Zgodnie natomiast współpracowali ze sobą Chreptowicz i rektor Poczobut – dwaj reformatorzy nauczania na Litwie. Ponieważ jest prawdą to, co napisał Bielski o opiece dostojników tych nad Klukiem, to nawet przy oporach innych członków KEN przyrodnik z Ciechanowca z pewnością zostałby profesorem historii naturalnej Szkoły Głównej w Wilnie. Z faktu, że do nominacji tej nie doszło, właśnie wtedy, gdy Kluk eksponował na okładce drugiego i trzeciego tomu *Dykcjonarza swe związki z uczelnią*, wnosić należy, iż miały na to wpływ inne okoliczności, np. choroba siostry, niedomaganie matki itp. W latach 1787–1788 proboszcz ciechanowiecki był z pewnością sprawny fizycznie. Objawy choroby płuc zaczęły paraliżować jego prace około 1792 r., co w ostateczności musiało się odbić na jakości mapy diecezji łuckiej, którą pozostawił w rękopisie¹². Wbrew temu co pisał Baliński, Kluk miał świadomość ważności swego posłannictwa pisarskiego. Wiedział również, że dzieła podobnego do *Dykcjonarza* w tym czasie nikt nie był w stanie napisać w Rzeczypospolitej.

Wspomniano, że Irena Szybiak na podstawie archiwaliów zachowanych w Wilnie ustaliła rok przyznania Klukowi stopnia doktorskiego oraz mianowania go członkiem Kolegium Fizycznego Szkoły Głównej – 1787. Jest to zatem uściślenie zapisu, podanego wyżej, a opartego na analizie notek autobiograficznych na kartach tytułowych dwóch pierwszych tomów *Dykcjonarza*. Dodamy do tego, że Józef Bieliński w swej monografii Uniwersytetu Wileńskiego wymienił Kluka wśród członków honorowych tej uczelni, ale bez określenia roku wyróżnienia i charakterystyki podstawy merytorycznej¹³. Tym samym istnieje problem nie tylko dnia promocji doktorskiej, ale także rodzaju doktoratu: zwykłego – na podstawie obronionej rozprawy naukowej, czy honorowego – za zasługi dla nauki i oświaty w kraju. Porównanie listy Bielińskiego z danymi o doktoratach bronionych na podstawie przedłożonych rozpraw oraz publicznych obron, świadczy iż w Szkole Głównej nadawano dwa typy doktoratów jednocześnie. Na ogół kończyły się ona ślubowaniem w kościele akademickim św. Jana. Jeżeli w przypadku Kluka tak było istotnie to nadanie mu stopnia doktorskiego musiało odbyć się 29 czerwca 1787 r.

Problem daty doktoratu Kluka w Szkole Głównej w Wilnie nie jest nowy. Pisał o tym m.in. Gabriel Brzęk w 1957 r., sugerując iż otrzymał on ten stopień za profesury Jana Emanuela Giliberta, tzn. w latach 1781–1783¹⁴. Sąd ten zweryfikował po ogłoszonej w 1976 r. przez Zbigniewa Wójcika biografii przyrodnika z Ciechanowca, w której wykazano – zresztą niezbyt ściśle – że było to 17 stycznia 1787 r.¹⁵ Dowodem koronnym dziennej daty nadania stopnia doktorskiego i członkostwa Kolegium Fizycznego był zapis profesora Wilhelma Kalińskiego w jego *Dzienniku z lat 1787–1788*. Profesor ten, podobnie jak Kluk po seminarium misjonarskim w Warszawie, zapisywał przeważnie uwagi o spożywanych posiłkach w domach, gdzie był zapraszany. Wśród takich informacji dnia 20 stycznia 1787 r. podał: „[...] w środę, to jest 17 presentis, ks. Kluk przyjęty na sesji za towarzysza ad *Collegium Phisicum*“¹⁶. Wójcik przyjął zatem, bez dostatecznego uzasadnienia, że wraz z nadaniem członkostwa uchwalono również mianowanie Kluka doktorem nauk wyzwolonych i filozofii.

W świetle nowych źródeł, o których niżej, rozważania Wójcika uległy częściowej erozji. W 1976 r., roku wydania tej biografii, problem wyróżnień Kluka w Szkole Głównej przedstawiono następująco:

„[...] Mianowano Kluka członkiem Kolegium wówczas, gdy nie było jeszcze mowy o opuszczeniu przez G. Forstera uczelni. Zatem nadanie tego tytułu proboszczowi z Ciechanowca było wyróżnieniem za pierwszy tom *Dykcjonarza roślinnego*. Domyślać się możemy, że kanonik inflancki był wówczas na sesji i omówił przynajmniej część ogólną całego dzieła. Przyjęcie na Towarzysza Kolegium Fizycznego musiało być jednoznaczne z nadaniem tytułu doktora filozofii i nauk wyzwolonych. Odbywało się to zwykle po publicznym przedstawieniu też przez doktoranta. Rzecz zrozumiała,

że promotorstwo (w dzisiejszym tego słowa znaczeniu) wówczas nie istniało. Rektor przedstawił kandydaturę po wstępnej akceptacji przez kuratora (J. Chreptowicza). Głosowanie profesorów po prelekcji decydowało o nadaniu tytułu naukowego.

Sprawa profesury Kluka w Szkole Głównej Księstwa wypłynąć musiała co najmniej pół roku później, kiedy Forster zrezygnował z katedry i opuścił kraj. Jakie czynniki zdecydowały o upadku kandydatury, trudno stwierdzić. Było to jednak w czasie konfliktu Kluka z Czenpińskim na tle elementarnego podręcznika zoologii. Lekarz warszawski był również członkiem Kolegium Fizycznego uczelni wileńskiej i miał znaczny wpływ na obsadzenie tam katedr¹⁷.

Konflikt Kluk–Czenpiński został poznany w szczegółach¹⁸. Dziś wiemy, że anonimowo ogłoszony w Warszawie w 1789 r. podręcznik *Zoologia czyli zwierzętopismo dla szkół narodowych*, jest opracowaniem przyrodnika z Ciechanowca, ledwie wyretuszowanym przez lekarza warszawskiego. Jego członkostwo w Kolegium Fizycznym uczelni wileńskiej miało raczej charakter wyróżnienia honorowego, gdyż nie było to stowarzyszenie typu organizacji akademickiej. Czenpiński mógł to i owo doradzić Poczobutowi, z którym się znał. Nie był jednak brany pod uwagę przy obsadzie katedry przyrodniczej.

W Bibliotece Głównej Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (dawna Biblioteka im. Wróblewskich) zachował się list Kluka (autograf) do rektora Poczobuta. Został on starannie skomponowany przez nadawcę. Pismo jest identyczne jak w innych zapisach przyrodnika z Ciechanowca, czytelne. Przytaczamy jego treść:

„Z Ciechanowca, 24 lutego /87

Jaśnie Wielmożny Panie i Dobrodzieju

List Pański, a przy nim Dyplomata błędziły na pocztach, jako znać z podpisów pocztowych retro: dlatego rąk moich doszły dopiero 20 *praesent*: i toć to jest przyczyna, że się opóźniam z winnym dziękczynieniem.

Prawdziwie, jawny dowód łaski w skutecznieniu prośby mojej: wyrazy Pańskie w liście uczynione: taką mię napelniły słodyczą, iż nią niejako przytłumiony o obowiązku dzięków złożenia wiem, jak obowiązkowi mam czynić zadość, nie umiem. Całuję rękę dobroczynną: całuję nogi Pana i pod nie dzięki moje składam. Składam dzięki całemu oraz Zgromadzeniu Szkoły Głównej, które przychylając się do woli Pańskiej uczynienia mi łaskę, nie ubliżyło mi, chociaż niegodziwemu, pomieszczenia w Towarzystwo swoje. Ja *Minimus Apostolorum* pod wszystkich się Nogi ściele, a w szczególności Pańskie, i przy najuroczystszym uszanowaniu wyznaję się być

Jaśnie Wiel. Pana Dobrodz.
Najniższym Sługą
X. J. K. Kluk mp.

Ps. Przysięgę i Wyznanie Wiary
chętnie podług rozkazu wypełnię¹⁹.

Zatem ze Szkoły Głównej Poczobut, poza listem, nadesłał do Ciechanowca dyplomy (liczba mnoga, tzn. dwa lub więcej). Jeden z nich zapewne dotyczył „pomieszczenia w Towarzystwie“, co możemy rozumieć jako wybór na członka Kolegium Fizycznego uczelni, drugi – stopnia doktorskiego. Najważniejsze jednak jest to, że Kluk nie był osobiście na obronie i tytuły te otrzymał jako wyróżnienie za dotychczas ogłoszone książki przyrodnicze. Wyraził jednak wolę podporządkowania się decyzji rektora odnośnie miejsca i czasu złożenia przysięgi oraz wyznania wiary.

Słowa w liście: „jawny dowód łaski w skutecznieniu prośby mojej“, zdają się świadczyć, iż przyrodnik sam wystąpił do rektora o przyznanie mu stopnia naukowego i członkostwa Kolegium, a „Zgromadzenie Szkoły Głównej“ – oczywiście na wniosek Poczobuta – podjęło stosowne uchwały. Co do członkostwa Kolegium Fizycznego to sprawa jest jasna, gdyż było to 17 stycznia 1787 r. (zapis Wilhelma Kalińskiego). Ponieważ dyplomy nadeszły do Ciechanowca jednocześnie, tym samym nadanie stopnia naukowego mogło nastąpić tego samego dnia i na tymże posiedzeniu zgromadzenia profesorskiego (senatu doktorskiego).

Zadziwia sprawność Poczobuta w działalności administracyjnej. Z pewnością musiał on być entuzjastą pisarstwa przyrodniczego Kluka. Może nawet myślał o powołaniu go na stanowisko wiceprofesora przy katedrze historii naturalnej, by w ten sposób wzmocnić nauczanie przedmiotów przyrodniczych, które Forster w dużym stopniu poświęcał omówieniu flory i fauny krajów egzotycznych. Niewątpliwie przede wszystkim Poczobutowi, także i Chreptowiczowi, zawdzięczał wyróżnienia, które nie omieszkał natychmiast umieścić na karcie tytułowej wydanego w 1787 r. drugiego tomu *Dykcjonarza*. Dla ścisłości dodać trzeba, że w swoich zapisach z czynności kościelnych z 1787 r. używał tylko tytułów duchownych (kanonik katedralny inflantski, dziekan drohicki, prepozyt ciechanowiecki; pierwszy z tych tytułów miał już 15 maja 1782 r.)²⁰.

W świetle dotychczasowych publikacji oraz ostatnio rozpoznanych archiwaliów historię kontaktów ks. Krzysztofa Kluka ze Szkołą Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie możemy ująć następująco:

Pisarstwem przyrodniczym Kluka interesowali się litewscy dostojnicy z Komisji Edukacji Narodowej: biskup Ignacy Massalski i podkanclerzy Joachim Chreptowicz, którzy wspierali jego poczynania moralnie lub także finansowo. Entuzjastą dzieł proboszcza z Ciechanowca był także rektor uniwersytetu w Wilnie Marcin Poczobut.

W 1786 r. Kluk przesłał Poczobutowi pierwszy tom *Dykcjonarza roślinnego*. W dołączonym piśmie zwrócił się z prośbą o nadanie mu na tej podstawie stopnia doktora nauk wyzwolonych i filozofii oraz zaliczenie w poczet członków Kolegium Fizycznego uczelni. Poczobut po rozpatrzeniu sprawy i konsultacji z Chreptowiczem,

przedstawił list zgromadzeniu profesorskiemu, a ono w dniu 17 stycznia 1787 r. przyznało wyróżnienia, o które ubiegał się Kluk. Dyplomy do Ciechanowca dotarły 20 lutego tego roku. Cztery dni później proboszcz ciechanowiecki wysłał podziękowanie na ręce rektora Szkoły Głównej. Nieco później nowe, zaszczytne wyróżnienia umieścił na karcie tytułowej drugiego tomu *Dykcjonarza roślinnego*. Prawdopodobnie w czerwcu tego roku²¹ proboszcz ciechanowiecki odwiedził Wilno i w kościele św. Jana złożył publicznie przysięgę doktorską oraz wyznanie wiary.

Nie możemy wykluczyć, iż kandydatura Krzysztofa Kluka na stanowisko nauczyciela akademickiego w Wilnie pojawiła się w czasie gdy obdarzono go funkcją kanonika katedralnego inflanckiego (około 1782 r.). Wyróżnienia uczelniane, przyznane mu 17 stycznia 1787 r., dawały mu szanse zostania profesorem przy katedrze historii naturalnej Szkoły Głównej. Władze uczelni szukały jednak kandydata za granicą, a później w Krakowie (Jan Jaśkiewicz). Sugestia o powołaniu Kluka na osieroconą po wyjeździe Jerzego Forstera katedrę historii naturalnej mogła pojawić się najwcześniej pod koniec 1787 lub na początku roku następnego. Proboszcz ciechanowiecki o tym wiedział, ale propozycji objęcia katedry historii naturalnej Szkoły Głównej – zakładając, że taką mu złożono oficjalnie – nie przyjął.

Przyrodnik z Ciechanowca utrzymywał kontakty z uniwersytetem w Wilnie także w latach późniejszych. Tak np. do 1789 r. podczas wakacji uczył u siebie botaniki Mateusza Korbuta, ucznia szkoły w Białymstoku, a gdy ten wstępował do Szkoły Głównej napisał mu stosowną opinię²². Prawdopodobnie odwiedzał go w Ciechanowcu Poczobut w czasie przejazdu do Warszawy. Nie wykluczone, że Kluk przekazywał uczelni wileńskiej oraz podległym jej szkołom swoje zielniki. Jego ofiarność była bowiem znana na całej Litwie.

Osieroconą po wyjeździe katedrę historii naturalnej Szkoły Głównej w Wilnie dopiero w 1792 r. powierzono Ferdynandowi Spitznaglowi, cudzoziemcowi. Rok wcześniej Stanisław Bonifacy Jundziłł ogłosił książkę *Opisanie roślin w prowincji W.X.L. naturalnie rosnących według układu Linneusza*. Dzieło to stanowiło znaczący postęp w badaniach botanicznych w Polsce. Nic więc dziwnego, że Komisja Edukacji Narodowej wysłała Jundziłła na studia uzupełniające, zresztą głównie geologiczno-górnice do centrów naukowych Europy Zachodniej. W tym czasie Krzysztof Kluk był już chory. Do swego zgonu interesował się jednak losami uczelni, która obdarzyła go w 1787 r. dwoma zaszczytnymi wyróżnieniami. Swoją bibliotekę naukową przekazał innym dopiero wtedy, gdy miał już świadomość, iż jego organizm nie zdoła przezwyciężyć choroby.

Mimo oddalenia od uczelni, której był doktorem oraz członkiem Kolegium Fizycznego, Krzysztof Kluk wywarł ogromny wpływ na poziom przyrodoznawstwa całej prowincji litewskiej. Jego książki z trzech działów historii naturalnej były powszechnie używane w szkołach średnich. Dzięki nim do Szkoły Głównej

wstępowała młodzież lepiej przygotowana do studiów. W tych warunkach Marcin Poczobut wspólnie z Joachimem Chreptowiczem znacznie szybciej mogli postawić uczelnię na wysokim poziomie. Mimo osieroconej katedry historii naturalnej w zakładzie tym nauczano elementów przyrodoznawstwa opierając się głównie na dziełach gospodarczych oraz *Dykcjonarzu roślinnym* Krzysztofa Kluka.

II.

Ze studiów nad życiem i twórczością Krzysztofa Kluka prowadzonych w latach 1973–1999

I.

W 1973 r. w Polsce obchodzono uroczyste 200-lecie ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej. Z tej okazji ówczesny Zakład Historii Nauki i Techniki PAN (dziś Instytut Historii Nauki PAN) oraz Muzeum Rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu na Podlasiu, zorganizowały sesję naukową pt. *Krzysztof Kluk – uczone i praktyk rolniczy*. Niektóre z przedstawionych na tej sesji referatów, wzbogacone załącznikiem dokumentacyjnym, ogłoszono drukiem w pracy zbiorowej *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*. Na tom złożyły się prace Stefana Ingłota (naukowe rolnictwo), Antoniego Żabki-Potopowicza (leśnictwo), Bazylego Czczugi (ochrona przyrody i jej zasobów), Jakuba Mowszowicza (systematyka roślin), Henryka Bukowieckiego i Mirosławy Furmanowej (rośliny lecznicze), Zdzisława Kosieka i Ligi Hayto (botanika gospodarcza), Gabriela Brzęka (zoologia), Tadeusza Jaczewskiego (stanowisko człowieka w przyrodzie), Marii Stolzman i Kazimierza Żukowskiego (hodowla zwierząt), Stefana Jakubowskiego (weterynaria), Stanisława Brzozowskiego (pszczelarstwo), Józefa Babicza i Kazimierza Maślankiewicza (ogólne problemy nauk o Ziemi), Antoniego Gawła (mineralogia), Wacława Różańskiego (metalurgia), Kazimierza Maślankiewicza (terminologia mineralogiczna), Ireny Stasiewicz-Jasiukowej (współpraca z Komisją Edukacji Narodowej), Barbary Zielińskiej (warsztat naukowy), Kazimierza Uszyńskiego (popularyzacja) oraz Zbigniewa Wójcika (bibliografia podmiotowa i przedmiotowa). Do tomu włączono także obszernie opracowanie Zbigniewa Wójcika pt. *Krzysztof Kluk – życie i działalność*, stanowiące próbę biografii naukowej proboszcza z Ciechanowca. Nie licząc wcześniejszych opracowań biograficznych, głównie Szymona Bielskiego, Antoniego Wagi, Januarego Kołodziejczyka i Gabriela Brzęka²⁴, jest to jedyne studium tego typu. Autor odnalazł w ostatnich latach kilka rękopisów Kluka, które rzucają nowe światło na charakter proboszcza z Ciechanowca oraz jego warsztat badawczy. W związku z tym powstała potrzeba przygotowania do druku odnowionej wersji tego opracowania.

W Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu zorganizowano jeszcze trzy spotkania omawiające dorobek Kluka: w 1989 r. (250. rocznica urodzin), w 1996 r. (200. rocznica zgonu) i w 1999 r. (260. rocznica urodzin). Współorganizatorami były placówki i organizacje PAN (Instytut Historii Nauki, Komitet Historii Nauki i Techniki, Wydział V – Nauk Rolniczych i Leśnych). Dotychczas ukazały się tylko niektóre referaty z pierwszego z tych spotkań: Lecha Ryszkowskiego (rolnictwo), Jadwigi Garbowskiej (surowce mineralne), Wiesława Stawińskiego (dydaktyka podręczników botaniki i zoologii), Czesława Okołowa (leśnictwo). Weszły one w skład jednego z zeszytów „Kwartalnika Historii Nauki i Techniki“ z 1992 r. Referaty z wyjątkowo uroczystej sesji w 1996 r., organizowanej przez Muzeum i Komitet Historii Nauki i Techniki PAN, w większości trafiły do archiwum. W 1996 r., ukazał się jednak, wcześniej zgłoszony do druku, ważny artykuł Lesława Gruszczyńskiego *Problematyka kazań Krzysztofa Kluka z lat 1782–1794 i ich kontekst polityczny*, ujawniający inne pole dokonań proboszcza z Ciechanowca. Ponadto w 1988 r. w „Sylwaniu“ Adam Wołk przedstawił rozważania swe pt. *Leśnictwo w dziełach ks. Krzysztofa Kluka*.

Dodajmy, że w Instytucie Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN zorganizowano sesję w nawiązaniu do 200. rocznicy ukazania się Klukowskiej *Botaniki dla szkół narodowych*. W związku z tym powstały stosowne opracowania m.in. Wandy Grębeckiej i Wiesława Stawińskiego.

Sesją na 260. rocznicę urodzin Kluka Muzeum w Ciechanowcu rozpoczęło cykl spotkań, które mają odbywać się co dwa lata, poświęconych analizie osiągnięć patrona tej placówki. Starano się przede wszystkim dokonać przeglądu prac ogłoszonych drukiem w latach 1973–1999 o życiu i dorobku naukowym proboszcza z Ciechanowca. Szczególne zainteresowanie zebranych wzbudziły referaty Ireny Maryniakowej (językoznawstwo), Stanisława Litaka (kartografia) oraz Eugeniusza Borowskiego (prezentacja dokumentów głównie z Archiwum Diecezjalnego w Drohiczyne).

Podczas wymienionych sesji Klukowskich w Ciechanowcu przewinęło się co najmniej 50 referentów mających w swym dorobku znaczące opracowania o przyrodznawstwie polskim okresu Oświecenia. Liczba osób zainteresowanych problemem, jak świadczy przytoczony w niejszym opracowaniu spis publikacji, jest o wiele większa. Jest to bez wątpienia dowód wysokiej rangi dokonań naukowych i popularyzatorskich Instytutu Historii Nauki PAN oraz Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka.

2.

Nie sposób ustalić pełnej listy publikacji poświęconych Klukowi, ogłoszonych w latach 1973–1999. Z tego względu przedstawiony niżej spis nie upoważnia do dania bardziej szczegółowej charakterystyki zainteresowania historyków nauki dokonaniami proboszcza z Ciechanowca. Mimo wszystko spis ten dokumentuje

ważniejsze grupy problemowe, które – jak np. historia naturalna czy nauki rolniczo-leśne – są przedmiotem fascynacji badawczych uczonych różnych pokoleń. Zwracam uwagę choćby na leśnictwo u Kluka, przedmiot o którym dawniej pisał Stanisław Brzozowski, a po nim Antoni Żabko-Potopowicz, Czesław Okołów, a wreszcie – Adam Wołk. Mimo to jest to temat daleki od monograficznego ujęcia. Podobnie jest z różnymi gałęziami historii naturalnej: mineralogią, botaniką i zoologią. Nowe odczytanie tekstów Kluka, wsparte doświadczeniem twórczym czytających, przynosi z reguły lepsze zrozumienie nauki polskiej w okresie Oświecenia, ale także uwarunkowań gospodarczych i społecznych, w jakich pracowali uczeni pozostający z dala od głównych ośrodków naukowych. Przedstawione w spisie publikacje niekiedy poruszają także i te problemy (zwłaszcza opracowania Lesława Gruszczyńskiego, Zygmunta Izdebskiego, Kazimierza Uszyńskiego).

Niżej przedstawiam kilka wiązek uwag dotyczących treści i formy (w przypadku reprintów) publikacji ogłoszonych w latach 1973–1999. Spis za lata poprzednie – aczkolwiek z licznymi błędami redakcyjnymi – ukazał się w tomie *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*. Łącznie zestaw zawarty w tych dwóch bibliografiach daje wyraz pamięci o dorobku proboszcza z Ciechanowca oraz legendzie jego dokonań naukowych i popularyzatorskich.

1) Wznowienia dzieł Kluka:

W 1985 r. Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, wówczas potentat na rynku wydawniczym w dziedzinie reprintów, ogłosiło w nakładzie 1500 egz. *Dykcjonarz roślinny* Kluka w trzech tomach. Do przedruku wykorzystano edycję z lat 1805–1811. Edycja ta nie ma noty edytorskiej, wyjaśniającej wybór do przedruku wydania pośmiertnego, niewątpliwie w szczegółach różnego od wydrukowanego za życia autora.

Nie spełnia warunków źródła historycznego także edycja z 1995 r. *O rzeczach kopalnych*, stanowiąca wybór fragmentów dzieła Kluka z 1781 r. Autor wyboru – Andrzej Szymański – niewątpliwie jednak znał wartość tekstów mineralogicznych proboszcza z Ciechanowca. Ponadto do książki Marian Janiec dołączył nieco komentarzy. Całość wydano po polsku i angielsku, prezentując tym samym czytelnikom zagranicznym dokonania polskiego przyrodznawstwa epoki Oświecenia.

Przedruki z niektórych dzieł Kluka z botaniki i zoologii ogłosił ponadto 1980 r. Gabriel Brzęk, a Zbigniew Wójcik tekst Szymona Bielskiego – nie odnotowany w bibliografii – pt. *Wiadomości o życiu i pismach ks. Krzysztofa Kluka, proboszcza ciechanowieckiego*. Rzecz ukazała się w opracowaniu *Krzysztof Kluk – przyrodnika i pisarz rolniczy*. Tamże przedrukowano testament Kluka oraz wstępy do dzieł przyrodniczych zasłużonego plebana.

W latach 1973–1999 na rynku księgarskim pojawiło się wiele reprintów, w których podejmowana jest działalność interesującego nas przyrodnika. Są to encyklopedie (na ogół zyciorysy Kluka są nieściśle), bądź opracowania uchodzące za klasykę piśmiennictwa polskiego (np. Ignacego Chodynieckiego *Dykcjonarz uczonych Polaków*). Dla przykładu wartości merytorycznej tych opracowań przytoczę stosunkowo późny tekst Aleksandra Brücknera z 1931 r.:

Po omówieniu sukcesów filologii klasycznej i nowożytnej czasów stanisławowskich Brückner zapisał:

„Mniej powodziło się innym naukom; dla zoologii np. nie miało wcale podręcznika i przestano jej uczyć. Lepiej stała botanika; obcy botanicy, sprowadzeni do Grodna i Wilna, Gilibert i Forster nie długo w przykrych warunkach wytrwali; dyletant rodak, ks. Krzysztof Kluk, wsparty przez ks. Annę Jabłonowską i jej bibliotekę siemiatycką, przysłużył się krajowi trzy-tomowym *Dykcjonarzem roślinnym* (1781–1785 [sic!]); jest to flora polska według systemu Linneusza, opisowa, z zaleceniami medycznymi i uwagami ekonomicznymi; wyprzedziły je dzieła tegoż Kluka o *Roślinach* i drugie o *Zwierzętach*, nierównie słabsze, bo Kluk był tylko botanikiem; stylem bardzo przystępnym, gawędziarskim, trafił do ogółu. Fachowo wykształconym (nie dyletantem jak Kluk) był pijar wileński, ks. Stanisław Jundziłł, który wydał r. 1791 w Wilnie *Florę Litewską*, podręcznik uniwersytecki. Znacomity lekarz warszawski, Dr. Czempieński, wydał elementarną zoologię i botanikę, gdzie się na system Linneusza krytycznie zapatrywał²⁵.

Tak właśnie oceniano dokonania pisarskie Kluka przed ukazaniem się w 1932 r. monografii Januarego Kołodziejczyka *Ks. Krzysztof Kluk. Dzieła i twórczość*. W ostatnich z tych dzieł wykazano, iż podręczniki botaniki i zoologii dla szkół narodowych napisał proboszcz z Ciechanowca, a rola Pawła Czenpińskiego (bo tak obecnie piszemy jego nazwisko) ograniczała się w istocie do retuszu redakcyjnego.

2) Historia naturalna (mineralogia, botanika, zoologia):

Z 15 zachowanych tomów dzieł Kluka 14 dotyczy historii naturalnej, a jedno teologii. Zaginął utwór poetycki proboszcza z Ciechanowca, który – jak się zdaje – dotyczy tematyki religijnej. Z tego też kręgu problemowego ocalały rękopisy: konspekty kazań oraz opis parafii ciechanowieckiej z 1791 r.

Dykcjonarz roślinny Kluka z lat 1786–1788 jest jedyną naukową pracą przyrodnika z Podlasia. Pozostałe dzieła przyrodnicze to podręczniki szkolne (botanika i zoologia), bądź opracowania popularnonaukowe z botaniki, zoologii i geologii. Autor adresował je świadomie do szerszego kręgu gospodarujących. Z tego względu jego opracowania uczyły przede wszystkim rolnictwa i leśnictwa, ale także weterynarii, zielarstwa, sposobów rozpoznawania jakości wód podziemnych

i powierzchniowych, ba nawet metalurgii. Rzecz zrozumiała, że treść botaniczna dzieł Kluka wzbudza największe zainteresowanie, a opracowania z tego zakresu Jakuba Mowszowicza należą już do klasyki. Dużą wartość poznawczą mają także studia Gabriela Brzęka o zoologii w pisarstwie Kluka.

Tym, co uznać należy za najważniejsze w powojennym piśmiennictwie poświęconym analizie dzieł Kluka, są opracowania dotyczące aplikacji wiedzy przyrodniczej dla potrzeb gospodarczych, przede wszystkim rolnictwa i leśnictwa. Prace tego typu Stefana Ingłota, Lecha Ryszkowskiego i wielu innych mają wielką wartość poznawczą. Dla historyków gospodarczych są – zarówno teksty Kluka, jak i wspomniane studia z dziejów nauki i techniki – ważnym źródłem wiedzy o stanie ekonomicznym kraju w końcu XVIII w. Botaników, zoologów oraz geologów interesuje głównie utworzona przez Kluka nomenklatura naukowa, którą starał się spolszczać wyzyskując przy tym głównie nazwy potoczne.

Niektórzy autorzy rozpraw o Kluku jako przyrodniku podkreślają pewne uproszczenia bądź nawet naiwność w jego interpretacjach (m.in. w zielarstwie). Jest to prawda. Podkreślić jednak trzeba, że opracowania popularnonaukowe zawsze są obciążone tego typu nieścisłościami. Mało jest popularyzatorów – nawet przy współczesnym przepływie informacji – którzy potrafią omijać obcą sobie problematykę. Z pewnością Kluk świadomie chciał trafić do czytelnika, któremu jego dzieła były najbardziej potrzebne, a umiejącego ledwie czytać i pisać. Tym samym dostosowywał treść swych książek do potrzeb odbiorców, ale zdecydowanie nie zaniżał świadomie poziomu przekazu.

3) Nowe spojrzenie na pisarstwo Kluka:

Uaktywnione studia nad twórczością Kluka w 1973 r. przyniosły kilkanaście prac, podnoszących tematykę wcześniej zaniedbaną. Dotyczy to przede wszystkim języka Kluka oraz jego działalności kartograficznej i społecznej. W pierwszej grupie problemowej na podkreślenie zasługują opracowania Ireny Maryniakowej, znawczyni dawnego i współczesnego języka Podlasia. Kluk, jak wiadomo, urodził się w Ciechanowcu, gdzie też pracował w latach 1770–1796. Zwłaszcza w języku jego rękopiśmiennych kazań jest wiele słów, którymi posługiwał się w domu, lub które słyszał podczas spowiedzi. Analiza tego słownictwa pozwala więc prowadzić wszechstronne rozpoznanie relikwów i specyfiki współczesnego języka mieszkańców Podlasia.

Większość prac językoznawczych dotyczy jednak naukowej terminologii botanicznej, zoologicznej i mineralogicznej. Na wymienienie zasługuje opracowanie z 1993 r. Wiesławy Kaczmarczyk o sposobach kalkowania przez Kluka łańskich terminów zoologicznych.

Zupełnie nowy obszar poznania odsłoniły przed badaczami dziejów Polski w XVIII w. prace Stanisława Litaka z 1993 i 1996 r. o rękopiśmiennej mapie diecezji łuckiej z około 1792 r. Rękopis zachowany w zbiorach na Wawelu nie jest

wersją ostateczną dzieła kartograficznego. Informacje o sporządzaniu przez Kluka tej mapy podał Szymon Bielski we wspomnieniu o proboszczu z Ciechanowca. Pismo na mapie z pewnością sporządzone zostało ręką Kluka. Są pewne problemy badawcze, nad którymi nadal pracuje autor tych opracowań. Do nich należy sprawa ledwie szkicowego potraktowania danych o terenie parafii w Ciechanowcu, które Kluk znał lepiej niż ktokolwiek. Mimo tych usterek – jak to wykazał Litak – w rękopisie znajduje się wiele danych uściślających naszą wiedzę o diecezji łuckiej w 1792 r.

Podjęto studia dotyczące działalności społecznej Kluka, jako uczonego epoki polskiego Oświecenia. Zygmunt Izdebski pisał na ten temat nie tylko w prasie polskiej, ale i włoskiej (1973 r.). W ostatnich latach znaczącym opracowaniem z tego zakresu jest zwłaszcza rozprawa Lesława Gruszczyńskiego o zaangażowaniu politycznym proboszcza z Ciechanowca. Tematykę tę podejmował także w kilku artykułach Kazimierz Uszyński. Przewinęła się ona również w przemówieniu Prymasa Józefa Glempa (nie publikowanym) podczas uroczystości 200-lecia zgonu Kluka.

4) Popularyzacja dokonań Kluka:

Stefan Inglot w 1967 r. ogłosił zyciorys Krzysztofa Kluka w *Polskim słowniku biograficznym*. W świetle późniejszych ustaleń jest to już opracowanie częściowo zdezaktualizowane, aczkolwiek podstawowe dane są w nim podane bezbłędnie. Dzięki temu biogramy przyrodnika z Ciechanowca, które ukazały się po 1973 r. w popularnych encyklopediach są na ogół poprawne.

Na tle większych opracowań popularyzatorskich wyróżniają się szkice Stefana Maciejewskiego i Krystyny Marszałek. S. Maciejewski sięgnął m.in. do prasy warszawskiej z lat osiemdziesiątych XVIII w., ale także uważnie przeczytał niektóre dzieła Kluka. Jego *Merentibus dla pioniera* z 1977 r. jest literaturą godną lektury. Dużą wartość poznawczą ma również książka Krystyny Marszałek *A Polska śpi na pośmiewisko mądrej Europy...* Zdanie to zostało wyrwane wprawdzie z kontekstu, ale w takim samym znaczeniu użył je w jednym z cytatów słynny Ambroise Jobert w swej monografii Komisji Edukacji Narodowej. Niewątpliwie autorka uważnie przeczytała pisma Kluka oraz piśmiennictwo o nim. Fabularyzacja treści nie stanowi przeszkody w lekturze książki, której cały nakład z 1992 r. (5 tys. egzemplarzy) został rozkupiony.

W pewnym stopniu dzieło Kluka popularyzuje Muzeum Rolnictwa jego imienia w Ciechanowcu. Działalności tej placówki – niewątpliwie o charakterze ogólnopolskim – towarzyszy szerszy oddźwięk społeczny. Pracownicy Muzeum, zwłaszcza dyrektor Kazimierz Uszyński, to doskonali popularyzatorzy wszystkich najnowszych ustaleń specjalistycznych. Jak dotychczas placówka ta nie ma własnego czasopisma. Fakt, że Muzeum wspólnie z Towarzystwem Miłośników Ciechanowca ogłosiło popularną opowieść o Kluku pióra Krystyny Marszałek,

a również wydaje przewodniki i ładne druki ulotne, zdaje się świadczyć, iż także w tym zakresie można liczyć na osiągnięcia w najbliższej przyszłości. Przedruki niektórych referatów wygłaszanych na sesjach (np. Eugeniusza Borowskiego) z pewnością mogłyby świetnie popularyzować patrona Muzeum.

3.

Wybór publikacji o Krzysztofie Kluku ogłoszonych w latach 1973–1999

Przygotowania do obchodów 200. rocznicy powołania Komisji Edukacji Narodowej rozpoczęły się kilka lat wcześniej. Znalazło to wyraz także w publikacjach, które ogłaszano między 1973 a 1976 r., tzn. po konferencji w Ciechanowcu a przed ukazaniem się w „Monografiach z Dziejów Nauki i Techniki“ pracy zbiorowej pt. *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*. W niniejszym zestawieniu uwzględniono tylko niektóre artykuły z lat 1973–1976 zarówno ze wspomnianego tomu, jak i innych periodyków naukowych. Opracowania z lat późniejszych (1976–1999) starano się zgromadzić w większym zestawie. Z uwagi na niedostatki bibliografii ogłaszanych przez Bibliotekę Narodową oraz naukowe instytuty specjalistyczne, przedstawiony spis jest – nawet o ile chodzi o pozycje o ważnym znaczeniu poznawczym – daleki od kompletu.

Zastosowano opis skrócony. W niektórych przypadkach tytuły uzupełniono dodatkowymi słowami – zawsze jednak w nawiasach prostokątnych. Niekiedy po opisie formalnym określonej publikacji w nawiasie łukowym podano uzupełniające informacje.

A. Przedruki prac Krzysztofa Kluka

[Fragmenty prac przyrodniczych], [w:] Brzęk Gabriel, *Ks. Krzysztof Kluk (1739–1796)*, [w:] *W kręgu gospodarstwa narodowego XVIII–XX wieku*. Studia i dokumenty rocznik VIII, Novum. Wyd. Ars Christiana, Warszawa 1980, s. 42–49.

Dykcjonarz roślinny [...], T. 1, A.–E., W Drukarni Księży Pijarów, Warszawa 1805, ss. 214; T. 2, F.–Q., W Drukarni Księży Pijarów, Warszawa 1808, ss. 256; T. 3, R.–Z., W Drukarni Księży Pijarów, Warszawa 1811, ss. 196 i rejestr; reprint Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1985.

O rzeczach kopalnych Tom I. About Useful Minerals Volume I, Wyd. Wydział Chemiczny Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1995, ss. 220. (Przedruk w wyborze Andrzeja Szymańskiego wraz z komentarzami Mariana Jańca).

B. Przedruki opracowań o Krzysztofie Kluku:

Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, T. 2, cz. 2, Warszawa 1845; reprint Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1986. (Na s. 1284 w haśle *Ciechanowiec* informacje o Kluku).

- Brückner Aleksander, *Dzieje kultury polskiej*, T. 3, Kraków 1931; reprint wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa 1991. (Na s. 312 obszerna nota o piarstwie przyrodniczym Kluka).
- Chodyniecki Ignacy, *Kluk Krzysztof*, [w:] *Dykcjonarz uczonych Polaków [...]*, T. 1, A.–K., Lwów 1833, s. 270–275; reprint, Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1977.
- Estericher Karol, *Kluk Krzysztof (urodz. 1730 † 1796)*, [w:] *Bibliografia polska*, T. 2, Kraków 1874, s. 388–389; reprint Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1977.
- Estreicher Karol, *Kluk Krzysztof (1739 † d. 2 lipca 1796)*, [w:] *Bibliografia polska*, T. 19, Kraków 1903, s. 318–322; reprint, Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1977.
- Kluk Krzysztof, przyrodnik polski (1736–1796)*, [w:] *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, T. 7, Wyd. „Gutenberga“, Kraków, b.r. (okres międzywojenny), s. 286; reprint, Wyd. „Kurpisz“, Poznań 1995.
- Kluk Krzysztof, przyrodnik polski, * 1736 w Ciechanowcu na Podlasiu, † 1796 tamże*, [w:] *Ilustrowana encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, T. 2, F–K, Warszawa, b.r. (okres międzywojenny); s. 951; reprint, Wyd. Dom Wydawniczy Babicz, Harasymowicz i Sp., Poznań 1996.
- [Wójcicki Kazimierz Władysław] K. Wł. W., *Kluk (Krzysztof), znakomity naturalista polski*, [w:] *Encyklopedia powszechna*, T. 4, Wyd. Orgelbranda, Warszawa 1863, s. 864–867; reprint, Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1985.

C. Opracowania o Krzysztofie Kluku z lat 1973–1999

- Aftanazy Roman, *Chmielowa*, [w:] *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo podolskie*, T. 9, Wyd. 2, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1996, s. 44. („Przez Jabłonną trafiło do Chmielowej około 50 starych druków, sięgających XV wieku, w tym 3 tomy Roślin potrzebnych... Krzysztofa Kluka, pochodzących z biblioteki króla Stanisława Augusta. Wszystkie oprawione były w skórę z charakterystycznym superexlibrisem, złożonym z inicjałów monarchy“).
- Babicz Józef, Maślankiewicz Kazimierz, *Założenia ogólne i treść Rzeczy kopalnych Krzysztofa Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 125–131, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Bieńkowski Tadeusz, „*Natura nie jest nam macochą*“. *Poznawanie zasobów naturalnych ziem polskich od XV do końca XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki“, R. 44, 1999, nr 1, s. 9–32. (O Kluku na s. 29–30).
- Bolewski Andrzej, *Refleksje o dziele Krzysztofa Kluka z roku 1781*, „Gospodarka Surowcami Mineralnymi“, T. 12, 1996, nr 3, s. 587–590.
- Bondarenko Jan, *Krzysztof Kluk – prekursor praktycznej weterynarii w II połowie XVIII w.*, „Medycyna Weterynaryjna“, R. 33, 1977, s. 56–57.
- Borowski Eugeniusz, *Działalność Zgromadzenia Misji w Siemiatyczach (1719–1823)*, „Studia Teologiczne“, T. 3, 1985, s. 171–216. (Z parafią siemiatycką Kluk utrzymywał bliskie kontakty, czego w pracy nie uwzględniono).

- Brzęk Gabriel, *Krzysztof Kluk (1739–1796) jako przyrodnik polskiego Oświecenia*, [w:] *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie*, Lublin 1973, s. 131–166.
- Brzęk Gabriel, *Krzysztof Kluk jako propagator unowocześnienia rolnictwa w Polsce oraz obrońca chłopów przed uciskiem i wyzyskiem*, „Postępy Nauk Rolniczych“, R. 23, 1976, nr 1, s. 127–136.
- Brzęk Gabriel, *Ks. Krzysztof Kluk – zasłużony przyrodnik i społecznik polskiego Oświecenia*. [Cz. I], „Za i Przeciw“, 1976, nr 28, s. 8 i 15. (Autor opowiedział się za przyznaniem doktoratu Klukowi w Szkole Głównej w Wilnie w 1786 r., a nadaniem tytułu członka Kolegium Fizycznego tej uczelni w 1787 r.).
- Brzęk Gabriel, *Ks. Krzysztof Kluk – duszpasterz ciechanowiecki*. [Cz. II], „Za i Przeciw“, 1976, nr 29, s. 8.
- Brzęk Gabriel, *Zoologiczne poglądy Krzysztofa Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 81–97, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Brzęk Gabriel, *Krzysztof Kluk*, Wyd. drugie rozszerzone i uzupełnione, Wyd. Lubelskie, Lublin 1977, ss. 226, „Lubelskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Biologii. Monografie“, T. 4.
- Brzęk Gabriel, *Krzysztof Kluk jako uczonek i społecznik*, [w:] *Sprawozdanie z konferencji z okazji 200-lecia wydania dzieła K. Kluka*, Nakł. Woj. Związku Pszczelarzy, 1980, z. 1, s. 1–32. Maszynopis powielany. (Zapis na podstawie przekazu bibliograficznego).
- Brzęk Gabriel, *Ks. Krzysztof Kluk (1739–1796)*, [w:] *W kręgu gospodarstwa narodowego XVIII–XX wieku*, Studia i dokumenty rocznik VIII, Novum, Wyd. Ars Christiana, Warszawa 1980, s. 33–49.
- Brzęk Gabriel, *Tradycje badań przyrodniczych Podlasia z punktu widzenia poznania i ochrony środowiska naturalnego*, [w:] *Studia z dziejów ochrony przyrody w Polsce*, Wrocław 1985, s. 173–184, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 131. (O publikacjach Kluka na s. 176–177).
- Brzozowski Stanisław, *Zasługi Krzysztofa Kluka dla pszczelarstwa*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 117–123, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Brzozowski Stanisław, *Kluk Krzysztof Jan (1739–1796), ksiądz, przyrodnik*, [w:] *Słownik biologów polskich*, Red. S. Feliksiak, PWN, Warszawa 1987, s. 262–264.
- Brzozowski Stanisław, Kosiek Zdzisław, *Nauczanie leśnictwa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Twórcy i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju*, Pod red. A. Żabki-Potopowicza, PWN, Warszawa 1974, s. 83–85. (M.in. o piarstwie Kluka).
- Bukowiecki Henryk, Furmanowa Mirosława, *Krzysztof Kluk (1739–1796) jako współpracownik Komisji Edukacji Narodowej*, „Farmacja Polska“, T. 29, 1973, nr 11, s. 1001–1008.

- Bukowiecki Henryk, Furmanowa Mirosława, *Rośliny lecznicze w Dykjonarzu roślinnym Krzysztofa Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 45–68, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Chankowski Stanisław, *Krzysztof Kluk (1739–1796), biologia*, [w:] *Przewodnik po zespolach i zbiorach Archiwum PAN*, Opr. zespołowe pod kierunkiem Z. Kolanowskiego, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1978, s. 96.
- Chochlew Leon, Golcz Leszek, *Krzysztof Kluk – przyrodnik i propagator zielarstwa w XVIII wieku*, „Wiadomości Zielarskie“, R. 30, 1988, nr 1, s. 23–24.
- Czajka Michał, Kamler Marcin, Sienkiewicz Witold, *Kluk Jan Krzysztof (1739–96), przyrodnik pisarz roln., ksiądz*, [w:] *Leksykon historii Polski*, [Wyd.] Wiedza Powszechna. Warszawa 1995, s. 322.
- Czczuga Bazyli, *Od Kluka do U'Thanta*, „Kontrasty“, R. 6, 1973, nr 8, s. 4–6.
- Czczuga Bazyli, *Kontakty Krzysztofa Kluka z Komisją Edukacji Narodowej*, „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii UW w Białymstoku“, Z. 10, Pedagogika i Psychologia, T. 4, 1975, s. 159–164.
- Czczuga Bazyli, *Niektóre zagadnienia ochrony przyrody i pomnażania jej zasobów w dziełach Krzysztofa Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 31–36, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Czczuga Bazyli, *Krzysztof Kluk o ochronie zwierząt*, [w:] *Studia z dziejów ochrony przyrody*, Wrocław 1985, s. 25–29, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 131.
- Czczuga Bazyli, Bobiałyńska Ewa, *Ochrona przyrody w dziełach Krzysztofa Kluka*, „Chrońmy Przyrodę Ojczyznę“, R. 34, 1978, z. 6, s. 5–12.
- Dutkowska Renata, *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1973, ss. 274. (Na s. 46–47 informacja o podręcznikach Kluka).
- Dobrowolska H[anna], *Krzysztof Kluk – wybitny polski przyrodnik epoki Oświecenia*, „Problemy“, 1990, nr 4, s. 20–21.
- Estreicher Karol, *Kluk Krzysztof*, [w:] *Bibliografia polska XIX stulecia*, Wyd. 2, T. 16, Red. tomu S. Zychowicz, Kraków 1991, s. 229–239.
- Gałkiewicz Tadeusz, *Krzysztof Kluk i początki polskiej geologii. (Na 200-letnią rocznicę)*, „Przegląd Geologiczny“, R. 30, 1982, nr 10, s. 521–524.
- Garbowska Jadwiga, *Poglądy Krzysztofa Kluka na surowce kopalne*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki“, R. 37, 1992, nr 4, s. 99–109.
- Garbowska Jadwiga, *Nauki geologiczne w uczelniach Wilna i Krzemieńca w latach 1781–1840*, „Prace Muzeum Ziemi“, Z. 42, 1993, s. 5–112. (Na s. 20 i 42 o Kluku).
- Garbowska Jadwiga, *Z dziejów geologii. Początki geologii w Polsce*, [Wyd.] Muzeum Ziemi PAN, Warszawa 1998, ss. 19. (Na s. 7–8 o *Rzeczach kopalnych Kluka*).

- Gaweł Antoni, *Poglądy naukowe Krzysztofa Kluka w zakresie mineralogii*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 133–139, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Gomółka Bolesław, *Elementy fizjologii roślin w pracach Krzysztofa Kluka*, „Wszechświat“, 1979, z. 1/2, s. 22–24.
- Górski Piotr Wł., *Sprawozdanie z konferencji w Ciechanowcu poświęconej Krzysztofovi Klukowi (1739–1796) w dwusetną rocznicę jego śmierci, zorganizowanej przez Komitet Historii Nauki i Techniki PAN*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny“, R. 60, 1997, nr 1, s. 71–77.
- Grębecka Wanda, *Niektóre ogólne problemy biologiczne w polskiej literaturze przyrodniczej XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki“, R. 23, 1978, nr 3–4, s. 637–652. (M.in. o poglądach Kluka).
- Grębecka Wanda, *Zebranie poświęcone 200-leciu ukazania się podręcznika Krzysztofa Kluka Botanika dla szkół narodowych*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki“, R. 31, 1986, nr 2, s. 608–614.
- Grębecka Wanda, *Wilno–Krzemieniec. Botaniczna szkoła naukowa (1781–1841)*, Warszawa 1998, ss. 288, „Rozprawy z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 7. (M.in. wzmianki o pismach przyrodniczych Kluka).
- Gruszczyński Lesław, *Problematyka kazań Krzysztofa Kluka z lat 1782–1784 i ich kontekst polityczny*, „Acta Universitatis Lodzianensis“, Folia Historica, 58, 1996, s. 129–144.
- Hajdukiewicz Leszek, *Kluk Krzysztof (1739–1796), przyrodnik*, [w:] *Historia nauki polskiej*, Pod red. B. Suchodolskiego, T. 6, Dokumentacja bio- bibliograficzna. Indeks biograficzny tomu I i II, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1974, s. 298.
- Inglot Stefan, *Krzysztof Kluk*, [w:] *Początki polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej od XVI do XVIII wieku*, [w:] *Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*, Pod. red. A. Żabki-Potopowicza, PWN, Warszawa 1973, s. 56–63.
- Inglot Stefan, *Krzysztof Kluk – uczonec i prekursor naukowego rolnictwa*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 9–24, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Izdebski Zygmunt, *Krzysztof Kluk – scienziato e attivista sociale dell' Illuminismo polacco*, „Il Mondo Slavo“ (Padova), 1973, T. 5, s. 121–131.
- Izdebski Zygmunt, *Ks. Krzysztof Kluk – postać polskiego Oświecenia*, „Novum“, R. 15, 1973, nr 3, s. 94–100.
- Izdebski Zygmunt, *Książd Krzysztof Kluk, uczonec i działacz społeczny polskiego Oświecenia*, „Kierunki“, R. 18, 1974, nr 49, s. 6.
- Jaczewski Tadeusz, *Krzysztof Kluk a upowszechnienie w Polsce nowoczesnych poglądów na stanowisko człowieka w przyrodzie*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 99–102, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.

- Jakubowski Stefan, *Zasługi Krzysztofa Kluka dla nauk weterynaryjnych w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu“, Nr 110, *Weterynaria* 33, 1975, s. 7–17.
- Jakubowski Stefan, *Zasługi Krzysztofa Kluka dla rozwoju weterynarii w Polsce*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 111–115, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Jan Krzysztof Kluk, przyrodnik, [w:] *Encyklopedia uniwersalna*, Pod red. J. Hughesa, Wyd. Muza S.A., Warszawa 1997, s. 351.
- Janiec Marian, *Przypisy*, s. 183–198; *Footnotes*, s. 199–214, [w:] Kluk Krzysztof, *O rzeczach kopalnych Tom I. About Useful Minerals Volume I*, Warszawa 1995. (Wybór fragmentów dzieła Kluka A. Szymańskiego; edycja po polsku i angielsku przygotowana na V Międzynarodowy Kongres Mineralogii Stosowanej).
- Jarmolik Anna, [Rec.], *Kluk Krzysztof, Dykjonarz roślinny... T. 1–3*, Warszawa 1985, „Białostoczczyzna“, 1986, nr 4, s. 41–42.
- Jaworska Jadwiga, *Kluk Krzysztof, ksiądz, przyrodnik, rysownik*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, T. 4, K1–La, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1986, s. 21–22.
- Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794) jej dzieło wychowania obywatelskiego*, Przełożyła i uzupełniła Mirosława Chamcówna, Przedmową opatrzył Henryk Barycz. Wyd. Ossolineum, Wrocław 1979. (Na s. 93, 112–125, 128, 129, 232, 233, 293, 300 informacje o piarstwie Kluka).
- Kaczmarczyk Wiesława, *Sposoby kalkowania terminów łacińskich przez ks. K. Kluka. Na przykładzie nazw ptaków, płazów, gadów i ryb*, „Język Polski“, R. 73, 1993, z. 4/5, s. 253–260.
- Kaleta Roman, *Miejsce i społeczna funkcja literatów w okresie Oświecenia*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, Praca zbiorowa pod red. Z. Golińskiego, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1973, s. 5–47. (Na s. 26 o piarstwie Kluka).
- Kałamańska-Saeed Maria, *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, [w:] *Katalog zabytków sztuki, województwo łomżyńskie*, Pod red. M. Kałamańskiej-Saeed, Warszawa 1986, s. 10–26. (Wzmianki o działalności Kluków – ojca i syna).
- Karłowicz Leon, *Ks. Krzysztof Kluk – osiemnastowieczny badacz pszczelarstwa*, „Pszczelarstwo“, R. 36, 1985, nr 11/12, s. 20–22.
- Kaz., *Krzysztof Kluk – uczoney i praktyk rolniczy*, „Gazeta Białostocka“, 1973, nr 136, s. 1.
- Kluk Jan Krzysztof 1739–96, przyrodnik, ksiądz*, [w:] *EP. Encyklopedia popularna PWN*, Wyd. 21, zmienione i uzupełnione, PWN, Warszawa 1991, s. 378; [...] Wyd. 28 uzupełnione i uaktualnione, Warszawa 1998, s. 378.
- Kluk Jan Krzysztof, 1739–96, przyrodnik, ksiądz*, [w:] *A–Z. Mała encyklopedia PWN*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 404.
- Kluk Jan Krzysztof 1739–96, przyrodnik, ksiądz*, [w:] *Encyklopedia popularna PWN*, T. 4, PWN. EP. Świat Książek, Warszawa 1997, s. 440.

- Kluk Jan Krzysztof 1739–1796. Przyrodnik pol., ksiądz*, [w:] *Popularna encyklopedia Hutchisona*, Wyd. WM, Warszawa 1995, s. 371.
- Kluk Jan Krzysztof, 1739–96, przyrodnik, ksiądz*, [w:] *Nowy leksykon PWN*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 801.
- Kluk Krzysztof, 1739–96, przyrodnik, ksiądz*, [w:] *Encyklopedia PWN w trzech tomach*, T. 2, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 136.
- Kluk Jan Krzysztof (1739–96), przyrodnik, ksiądz*, [w:] *Encyklopedia powszechna PWN*, T. 1, Wyd. 1, Warszawa 1974, s. 485; Wyd. 2, Warszawa 1984, s. 490–491.
- Kluk Jan Krzysztof (1739–1796), ksiądz, jeden z najwybitniejszych polskich przyrodników Oświecenia*, [w:] *Popularna encyklopedia powszechna*, T. 8, Ofic. Wyd. Fogra, Kraków 1995, s. 170.
- Kluk Jan Krzysztof (1739–96), przyrodnik, ksiądz*, [w:] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, T. 3, Warszawa 1995, s. 380.
- Kluk Jan Krzysztof (1739–96) – wybitny przyrodnik*, [w:] *Popularna encyklopedia powszechna*, T. 9, Wyd. Pinnex, Kraków 1996, s. 84–85.
- Kluk Jan Krzysztof, ur. 1739, zm. 1796, wybitny przyrodnik epoki oświecenia, ksiądz*, [w:] *Biologia. Encyklopedia szkolna*, WSzIP, Warszawa 1999, s. 356.
- Kmm, *Sesja naukowa [Krzysztof Kluk] Ksiądz i badacz ojczystej przyrody. Ciechanowiec 30 czerwca–2 lipca 1996*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 41, 1996, nr 3–4, s. 305–308.
- Kosiek Zdzisław, Hayto Ligia, *Botanika gospodarcza w dziełach Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 69–82, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki”, T. 102.
- Krasowska Dorota, *Krzysztof Kluk – przedstawiciel epoki oświecenia. Sprawozdanie z sesji naukowej [4–5 IX 1989 w Ciechanowcu]*, „Więś i Rolnictwo”, R. 18, 1990, nr 2, s. 225–228.
- Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Pod red. J. Babicza, W. Grębeckiej i S. Ingłota, Wrocław 1976, ss. 368, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki”, T. 102. (Na s. 5–6 *Od redakcji*).
- Kurdybacha Łukasz, Mitera-Dobrowolska Mięczysława, *Komisja Edukacji Narodowej*, PWN, Warszawa, ss. 321. (Na s. 100 i 129 informacje o książkach Kluka).
- Kwiatkowski Stefan, *Ciechanowiec*, Wyd. Pojezierze, Olsztyn 1983, ss. 150. (M.in. wzmianki o Kluku i Muzeum Rolnictwa).
- Litak Stanisław, *Mapa diecezji łuckiej z około 1792 roku*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Pod red. J. Chrobaczyńskiego, A. Jureczki i M. Śliwy, Kraków 1993, s. 63–73.
- Litak Stanisław, *Mapa diecezji łuckiej ks. Krzysztofa Kluka*, „Studia Podlaskie”, T. 6, 1996, s. 169–174.

- Maciejewski Stefan, *Merentibus dla pioniera* [Krzysztofa Kluka], „Kontrasty“, R. 10, 1977, nr 12, s. 41–45. (M.in. z odwołaniem się do „Gazety Warszawskiej“ z 21 II 1781 r. o wyróżnieniu Kluka za książki przyrodnicze).
- Maciejewski Stefan, *Merentibus dla pioniera* [Krzysztofa Kluka], [w:] *Szlachetni pasjonaci*, Wyd. Pojezierze, Olsztyn 1978, s. 61–103.
- Majorek Czesław, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1975, ss. 441. (M.in. o recepcji podręczników Kluka).
- Marszałek Krystyna, *A Polska śpi na pośmiewisko mądrej Europy...*, [Wyd.] Muzeum Rolnictwa im. Ks. K. Kluka w Ciechanowcu i Tow. Miłośników Ciechanowca, Białystok 1992, ss. 179. (Popularna opowieść o Kluku).
- Maryniakowa Irena, *Uwagi o języku pisma księdza Krzysztofa Kluka – przyrodnika z Ciechanowca*, [w:] *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, Cz. I, Praca zbiorowa pod red. I. Maryniakowej i E. Smułkowej, Warszawa 1989, s. 173–177.
- Maryniakowa Irena, *Zaimek „się“ wykładnikiem nieokreśloności. (Na materiale tekstów Krzysztofa Kluka i współczesnej gwary Ciechanowca oraz najbliższej okolicy)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej“, [T.] 27, 1991, s. 33–39.
- Maryniakowa Irena, *Słowniczek przedmiotów z drewna. (Przyczynek do polszczyzny XVIII wieku)*, [w:] *Symbolae slavisticae [...]*, Pod red. E. Rzetelskiej-Fleszko, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1996, s. 209–218. (M.in. słownictwo z dzieł Kluka).
- Maślankiewicz Kazimierz, *Sesja naukowa poświęcona pamięci Krzysztofa Kluka*, „Wszechświat“, 1973, z. 12, s. 332–33.
- Maślankiewicz Kazimierz, *Nazewnictwo mineralogiczne Krzysztofa Kluka na tle rozwoju terminologii mineralogicznej*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 149–161, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Mowszowicz Jakub, *Problematyka systematyki roślin w Dykjonarzu roślinnym Krzysztofa Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 37–43, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Mowszowicz Jakub, *W 200-lecie Dykjonarza roślinnego (1786–1788) Krzysztofa Kluka*, „Wszechświat“. 1986, z. 2, s. 37–38.
- Okołów Czesław, *Lasy i leśnictwo w dziełach Krzysztofa Kluka*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki“, R. 37, 1992, nr 4, s. 123–130.
- Oracki Tadeusz, *Kluk Jan Krzysztof Adrian (ur. ok. 1705 na Warmii – zm. przed 1771), architekt*, [w:] *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku, A.–K.*, Wyd. Pojezierze, Olsztyn 1984, s. 131–132. (Informacja o ojcu Krzysztofa Kluka).
- Paździor Marian, *30-lecie Muzeum Rolnictwa im. ks. K. Kluka w Ciechanowcu*, „Muzealnictwo“, [Nr] 36, 1994, s. 55–60. (M.in. wzmianka o Kluku).

- Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, Opr. M. Mitera-Dobrowska, Wrocław 1973, ss. 492, „Archiwum Dziejów Oświaty“, T. 5. (M.in. o działalności przekładowej i pisarskiej Kluka).
- Przyrowski Zbigniew, *Kluk Jan Krzysztof, 1739–1796, pol. ksiądz, wybitny przyrodnik epoki oświecenia*, [w:] *Kto to był? Popularny słownik biograficzny*, [Wyd.] Wiedza Powszechna, Warszawa 1996, s. 280.
- Romeyko Maria, *Ks. Krzysztof Kluk z Ciechanowca*, „Tygodnik Powszechny“, R. 27, 1973, nr 43, s. 3.
- Różiewicz Jerzy, Wójcik Zbigniew, *Krzysztof Kluk uczony i praktyk rolniczy. (Sesja naukowa, Ciechanowiec 19–20 maja 1973 r.)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki“, R. 18, 1973, nr 4, s. 782–790.
- Różański Wacław, *Problematyka metalurgiczna w dziełach Krzysztofa Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 141–147, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Ryszkowski Lech, *Nowoczesne problemy rolnictwa w dziełach Krzysztofa Kluka*, „Problemy“, 1990, nr 4, s. 21–25.
- Ryszkowski Lech, *Nowoczesne problemy rolnictwa w działalności Krzysztofa Kluka*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki“, R. 37, 1992, nr 4, s. 89–96.
- Stasiewicz-Jasiukowa Irena, *Krzysztof Kluk – ciechanowiecki współpracownik Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 163–185, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Stawiński Wiesław, *Krzysztof Kluk czy Paweł Czenpiński?*, „Wszechświat“, 1974, z. 1, s. 18–21. (Sprawa autorstwa podręcznika *Zoologia czyli zwierzętopismo dla szkół narodowych z 1789 r.*).
- Stawiński Wiesław, *Wartości dydaktyczne podręcznika Krzysztofa Kluka „Botanika dla szkół narodowych“*, „Kosmos“, R. 35, 1986, z. 3, s. 439–451.
- Stawiński Wiesław, *Rozważania nad dydaktycznymi wartościami podręczników botaniki i zoologii, opracowanych przez Krzysztofa Kluka*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki“, R. 37, 1992, nr 4, s. 111–122.
- Stawiński Wiesław, *Sesja naukowa poświęcona Wielkiemu Przyrodnikowi z Ciechanowca*, „Wszechświat“, T. 99, 1997, z. 2, s. 45–46.
- Stawiński Wiesław, *W dwusetną rocznicę śmierci ks. Krzysztofa Kluka*, „Biologia w Szkole“, 1997, nr 1, s. 47–49. (Sprawozdanie z sesji naukowej w Ciechanowcu).
- Stolzman Maria, Żukowski Kazimierz, *Poglądy Krzysztofa Kluka na hodowlę zwierząt*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 103–109, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Strzelecka Halina, Kowalski Józef, *Historia badań niektórych roślin z „Dykcjonarza roślinnego“ Krzysztofa Kluka i współczesna ocena ich wartości leczniczej*. Cz. 1, „Wiadomości Zielarskie“, R. 27, 1985, nr 1, s. 13–15; [Cz. 2], nr 2, s. 9–10.

- Szczepaniec Józef, *Rola drukarstwa w życiu literackim polskiego Oświecenia. Zarys wybranych zagadnień*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, Praca zbiorowa pod red. Z. Golińskiego, Wrocław 1973, s. 49–105. (Na s. 100 i 101 informacje o nagrodach przyznanych Klukowi).
- Szmitko Ryszard, *Poglądy Krzysztofa Kluka na niektóre problemy weterynaryjne*, „Życie Weterynaryjne, R. 53, 1978, nr 11, s. 342–343.
- Szybiak Irena, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław 1973, ss. 261, „Monografie z Dziejów Oświaty“, T. 15. (Na s. 158 informacje o związkach Kluka ze Szkołą Główną w Wilnie w 1787 r.).
- Szymański B[ronisław], *Sesja naukowa poświęcona Krzysztofowi Klukowi* [w Ciechanowcu, 19 i 20 V 1973 r.], „Sylwan“, R. 117, 1973, nr 10, s. 67–70.
- Tłoczek Ignacy, *Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Warszawie“, Seria Historyczna, Nr 12, 1975, s. 25–32. (M.in. o Kluku).
- Tomaszewski Norbert, *Niezwykły proboszcz z Ciechanowca*, „Podlasie“, 1991, nr 5 s. 23–24. (O Krzysztofie Kluku).
- Turnau Irena, „*Dorobek ks. Krzysztofa Kluka (1739–1796) a nauka współczesna*“, *Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, 1–2 VII 1996*, „Etnografia Polska“, [T.] 41, 1997, z. 1/2, s. 247–249.
- Uszyński Kazimierz, *Ks. Krzysztof Kluk – działalność naukowa*, „Novum“, R. 15, 1973, nr 3, s. 110–114.
- Uszyński Kazimierz, *Muzeum Rolnictwa im. K. Kluka w Ciechanowcu (informator)*, 1973. (Na podstawie danych bibliograficznych).
- Uszyński Kazimierz, *Rad bym kraj ten wiedzieć uszczęśliwionym*, „Kontrasty“, R. 6, 1973, nr 5, s. 15 i 24. (Charakterystyka działalności Kluka).
- Uszyński Kazimierz, *Działalność Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu jako kontynuacja popularyzatorskich idei Krzysztofa Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 191–195, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- [Uszyński Kazimierz], *Muzeum w Ciechanowcu. Rozmowa z dyrektorem Muzeum Rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu – mgr Kazimierzem Uszyńskim*. Rozmawiała Ludmiła Chalecka-Połocka, „Gazeta Współczesna“, 1976, nr 178, s. 6.
- Uszyński Kazimierz, *Ciechanowiec*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Białystok 1979, ss. 35. (M.in. wzmianka o Kluku).
- Uszyński Kazimierz, *Muzeum Rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu – przewodnik po Muzeum*, Warszawa 1979. (Na podstawie przekazu bibliograficznego).
- Uszyński Kazimierz, *Muzeum Rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu*, „Muzealnictwo“, [Nr] 25, 1982, s. 69–76. (M.in. o Kluku).
- Uszyński Kazimierz [oraz] Jabłońska Agnieszka, Jabłoński Kazimierz, Janczarska Wanda, Jastrzębski Jerzy, Kryński Stanisław, Niemira Barbara, Romanowska Teresa, Waluch Tadeusz, *Muzeum Rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu 1963–1983*, b.m. i r., ss. 60. (M.in. wzmianki o Kluku).

- Uszyński Kazimierz, *Muzeum Rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu*, „Białostoczczyzna“, 1987, nr 4, s. 30–34. (M.in. wzmianki o Kluku).
- Uszyński Kazimierz, *Komunikat o ks. K. Kluku*, [w:] *Ład ekologiczny a nowe standardy współczesnej cywilizacji*, [w:] *IV Regionalne forum Ekologiczne Łomża '95*, [Wyd.] Łomżyńskie Tow. Naukowe im. Wagów, Łomża 1996, s. 322–333. (Informacje o zamierzonych obchodach 200-lecia zgonu Kluka).
- Uszyński Kazimierz [przy współpracy]: Chmiel Małgorzata, Mosiewicz Antoni, Jakubik Grzegorz, Wiśniewska Anna, Wiśniewski Marek, Tomaszewski Norbert, *Muzeum Rolnictwa im. Ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu*, [Wyd.] Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu, Warszawa 1996, ss. 112. (Wprowadzenie Franciszka Midury).
- [Uszyński Kazimierz], *Ks. Krzysztof Kluk, duszpasterz i uczonec z Ciechanowca (1739–1796)*, [Wyd.] Komitet Obchodu Rocznicy [200-lecia zgonu Kluka], Ciechanowiec 1996, składanka, ss. nlb. 8.
- Woltanowski Andrzej, Wołoszyński Ryszard Waław, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, [Wyd.] Książka i Wiedza, Warszawa 1973, ss. 429. (M.in. o pisarstwie przyrodniczym Kluka).
- Wołk Adam, *Relacja z sympozjum [na 200-lecie zgonu Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, 30 VI–2 VII 1996 r.]*, „Głos Siemiatycz“, R. 7, 1996, nr 15, s. 9.
- Wołk Adam, *Wkład Anny ks. Jabłonowskiej i ks. Krzysztofa Kluka w rozwój leśnictwa jako gałęzi gospodarstwa*, [w:] *Ład ekologiczny a nowe standardy współczesnej cywilizacji*, [w:] *IV Regionalne Forum Ekologiczne Łomża '95*, [Wyd.] Łomżyńskie Tow. Naukowe im. Wagów, Łomża 1996, s. 205–210.
- Wołk Adam, *Sesja naukowa w Ciechanowcu dla uczczenia 200. rocznicy śmierci ks. Krzysztofa Kluka (1739–1796)*, „Wiadomości Botaniczne“, T. 41, 1997, nr 3/4, s. 94–95.
- Wołk Adam, *Leśnictwo w dziełach ks. Krzysztofa Kluka*, „Sylwan“, R. 142, 1998, nr 1, s. 105–113.
- Wołk Adam, *Rośliny przyprawowe w dziełach ks. Krzysztofa Kluka. Referat wygłoszony na seminarium w Ciechanowcu podczas uroczystości*, „Wiadomości Zielarskich“, „Wiadomości Zielarskie“, 1998, nr 10, s. 17–18.
- Wołowiak Barbara, *Walka o język i terminologię polską w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Materiały na sesję naukową z okazji dwusetnej rocznicy utworzenia Komisji Edukacji Narodowej*, Opole, październik 1973, ss. 26. (Na s. 18–26 wiadomości o terminologii botanicznej Kluka).
- Wójcik Zbigniew, *Nauki geologiczne a Komisja Edukacji Narodowej*, „Człowiek i Światopogląd“, 1973, nr 9, s. 130–144. (Informacja o *Rzeczach kopalnych Kluka*).
- Wójcik Zbigniew, *Krzysztofa Kluka projekty zakładania gabinetów historii naturalnej przy szkołach w Polsce w XVIII w.*, „Prace Muzeum Ziemi“, nr 23, 1975, cz. I, s. 95–111.
- Wójcik Zbigniew, *Wpływ Komisji Edukacji Narodowej na rozwój geologii w Polsce w drugiej połowie XVIII w.*, „Prace Muzeum Ziemi“, Nr 23, 1975, cz. II, s. 3–141. (Liczne informacje o pisarstwie przyrodniczym Kluka).

- Wójcik Zbigniew, *Bibliografia i materiały do biobibliografii Krzysztofa Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 197–238, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Wójcik Zbigniew, *Krzysztof Kluk. Życie i działalność*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 245–364, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Wójcik Zbigniew, *Popularna biografia Kluka*, „Nowe Książki“, 1978, nr 3, s. 44–45. (Refleksje o książce Gabriela Brzęka poświęconej Klukowi).
- Wójcik Zbigniew, [Rec.] Brząk Gabriel, *Krzysztof Kluk*, Wyd. 2, rozszerzone i uzupełnione, Wyd. Lubelskie, Lublin 1977, „Wszechświat“, 1978, z. 5, s. 133–134.
- Wójcik Zbigniew, *Proboszcz ciechanowiecki* [ks. Jan Krzysztof Kluk] , [w:] *Wszytek krąg ziemski. Antropologia. Historia. Literatura*, Pod red. P. Kowalskiego, Wyd. Uniw. Wrocławskiego, Wrocław 1998, s. 67–79.
- Zemanek Alicja, *Krzysztof Kluk (1739–1796)*, „Wiadomości Botaniczne“, Vol. 42, 1998, No. 2, s. 58. (O pisance z portretem Kluka ze zbiorów Ireny Stasiewicz-Jasiukowej).
- Zielińska Barbara, *Przyczynek do poznania warsztatu pracy Krzysztofa Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 187–190, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Zielińska Zofia, *Kluk Krzysztof (1739–96), przyrodnik, pisarz roln., ksiądz*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej do 1945 r., A–N*, [Wyd.] Wiedza Powszechna, Warszawa 1981, s. 310–311.
- Zieliński Kazimierz, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1796. (Materiały do bibliografii)*, [Wyd.] Centralna Biblioteka Wojskowa, Warszawa 1973, ss. 58. (Wymieniono publikacje J. Kołodziejczyka i G. Brzęka o Kluku).
- Żabko-Potopowicz Antoni, *Krzysztof Kluk (praojciec nowoczesnego rolnictwa)*, [w:] *Poczet rolników polskich*, „Zielony Sztandar“, 1975, nr 12, s. 7.
- Żabko-Potopowicz Antoni, *Początki piśmiennictwa leśnego*, [w:] *Twórcy i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju*, Pod red. A. Żabko-Potopowicz, PWN. Warszawa 1974, s. 68–83. (Na s. 69–72 o piśmiennictwie Kluka).
- Żabko-Potopowicz Antoni, *Leśnictwo w dziełach Kluka*, [w:] *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, Wrocław 1976, s. 25–30, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki“, T. 102.
- Żabko-Potopowicz Antoni, *Krzysztof Kluk (1739–1796)*, [w:] *Pionierzy postępu w rolnictwie polskim*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1977, s. 40–43.

4.

Archiwum domowe Kluka zaginęło. Rozproszyły się także archiwalia podlaskich Ossolińskich oraz Anny Jabłonowskiej – właścicieli Siemiatycz w drugiej połowie XVIII w.²⁶ Mimo wszystko istnieją w różnych bibliotekach zagranicznych i krajowych autografy rękopiśmienne proboszcza z Ciechanowca. Są to przede wszystkim prowadzone przez lata księgi parafialne (Eugeniusz Borowski wykazał, że są w nich także notatki o treści odbiegającej od profesji plebana),

konspekt kazań (również ubarwiony zapiskami związanymi z życiem codziennym), a także opisy parafii z różnych lat (liczba mnoga jest tu jednak sugestią badawczą, gdyż z pewnością zachował się tylko opis z 1791 r.). Wiadomo ponadto, że Kluk wspierał prace kartografa królewskiego Karola de Perthéesa i – z obowiązku – dostarczał mu opis zarządzanej przez siebie parafii²⁷. Zatem i ten trop na drodze poszukiwań dokonań twórczych może okazać się badawczo interesujący. Nowych odkryć rękopisów można spodziewać się zwłaszcza w archiwach Kijowa, gdzie – jak się wydaje – ocalały niektóre papiery Anny Jabłonowskiej.

Szczegółowe kwerendy archiwalne winny być podjęte także w Rosji: w Petersburgu i Moskwie. Do miast tych trafił bowiem gabinet historii naturalnej Anny Jabłonowskiej, sprzedany przez spadkobierców cesarzowi Aleksandrowi I. Z pewnością monarcha ofiarował ten gabinet Uniwersytetowi Moskiewskiemu. Sądzi się, że w gmachu tej uczelni spłonął on w pożarze Moskwy w 1812 r. Józef Rostafiński słyszał jednak w 1875 r. w Ogrodzie Botanicznym w Petersburgu o okazach zebranych przez Kluka niewątpliwie dla Jabłonowskiej²⁸. Zatem do tego czasu przynajmniej część dawnego gabinetu historii naturalnej Pani na Kocku i Siemiatyczach jeszcze istniała. Rosjanie na ogół nie niszczą tego typu kolekcji. O ile więc nie uległy one dewastacji podczas drugiej wojny światowej, to w petersburskim ogrodzie botanicznym znajdują się one do dziś. Historycy botaniki mają niewątpliwie interesujący problem badawczy.

Zrozumienie dokonań naukowych i popularnonaukowych Kluka na tle postępu badań epoki Oświecenia wymaga ponadto podjęcia studiów specjalistycznych. W pierwszym rzędzie winny one sprowadzić się do edycji, zachowanych w rękopisie, kazań Kluka. Nie jest to utwór przygotowany do druku przez autora – to prawda. W zachowanej formie stanowi raczej zbiór myśli, które pleban z Ciechanowca uważał za godne przypomnienia parafianom. Wartość tego opracowania jest więc bezdyskusyjna. Historycy językoznawstwa oraz historycy nauk społecznych z pewnością znajdują w tym tekście – jak wykazały zresztą dotychczasowe studia Ireny Maryniakowej i Lesława Gruszczyńskiego – wiele istotnego materiału o dziejach epoki Oświecenia w Polsce.

Jednym z pilnych zadań historyków polskiego przyrodznawstwa XVIII w. jest możliwie szeroka popularyzacja wśród specjalistów: geologów, botaników i zoologów – nowoczesnych początków tych dyscyplin. Sprowadza się to do ułatwienia czytelnikom dotarcia do dawnych edycji tych dzieł. Reprint *Dykcjonarza roślinnego*, ogłoszony w 1985 r., nie spełnił oczekiwań odbiorców, gdyż nie został odpowiednio skomentowany przez historyków botaniki. Nie spełnił tego postulatu także wybór fragmentów tomu pierwszego *Rzeczy kopalnych*, mimo iż wydawcy – Andrzej Szymański i Marian Janiec – opatrzyli edycję w informacje o pisarstwie Kluka. Zabrakło jednak wskazania na charakter warsztatu pisarskiego proboszcza z Ciechanowca, a w tym danych o zakresie jego penetracji

terenowej, znajomości gabinetów historii naturalnej oraz ówczesnej krajowej i zagranicznej literatury przedmiotu.

Ukazujące się od początku XIX w. opracowania o Kluku, a zwłaszcza ogromne zainteresowanie jego twórczością w drugiej połowie XX stulecia, świadczą iż istnieje pilna potrzeba krytycznego wydania wszystkich 14 tomów jego dzieł przyrodniczych. Mamy specjalistów o niezbędnych kwalifikacjach warsztatowych. Przedsięwzięcie edytorskie może więc być stosunkowo szybko zrealizowane. Przy sposobności zestawia się rejestr zagadnień, które miały istotne znaczenie dla rozwoju polskiego przyrodoznawstwa w XVIII i na początku XIX w. oraz powiązania teorii z praktyką i konsekwencje tego dla rolnictwa i leśnictwa oraz dyscyplin pokrewnych.

Zespołem przygotowującym edycję krytyczne dzieł przyrodniczych Kluka z pewnością pomocna będzie nowa edycja biografii Kluka, którą przygotowuje do druku autor niniejszego opracowania. W zamierzeniu ma ona ukazać przede wszystkim warsztat twórczy proboszcza z Ciechanowca.

Realizacja powyższych postulatów wymaga wsparcia finansowego ze strony Komitetu Badań Naukowych. Przede wszystkim niezbędna jest pomoc zespołowi pracowników Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu ze strony historyków nauki, pracowników i współpracowników Instytutu Historia Nauki PAN oraz członków i sympatyków Komitetu Historii Nauki i Techniki PAN.

PRZYPISY

- ¹ Por. A. Waga, *Wzmianka o życiu i dziełach naturalisty naszego księdza Krzysztofa Kluka (z dołączeniem wizerunku jego)*, „Biblioteka Warszawska“, 1843, t. 3, s. 225.
- ² Por. R. Plečkaitis, *Stopnie naukowe w dawnym Uniwersytecie Wileńskim*, [w:] *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579–1979*, Nakł. UJ, Kraków 1979, s. 29–61.
- ³ Por. Z.J. Wójcik, *Przeor Faustyn Ciecierski i jego pamiętnik z katoggi nerczyńskiej*, [w:] F. Ciecierski, *Znaczniejszych przypadków pewnego z Syberii powrotnego Polaka w 1801*, Z najobszerniejszej kopii rękopiśmiennej do druku przygotowali A. Kuczyński i Z.J. Wójcik, Wyd. Stowarzyszenie „Wspólnota Polska“, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa-Wrocław 1998, s. 305 i inne.
- ⁴ Por. Cz. Leśniewski, *Stanisław Staszic jego życie i ideologia w dobie Polski niepodległej (1755–1795)*, Nakładem TNW, Warszawa 1926, s. 341–342.
- ⁵ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1973, s. 158.
- ⁶ Mikrofilm tych listów znajduje się w Bibliotece Instytutu Historii Nauki PAN w Warszawie; obecnie niedostępny.
- ⁷ Por. W. Sławiński, *X. Stanisław Bonifacy Jundziłł profesor Historii Naturalnej Wszechnicy Wileńskiej*, Nakł. UMCS, Lublin 1947, s. 10–11.
- ⁸ *Tamże*, s. 11.
- ⁹ M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska*, Petersburg 1862, s. 306–307.

- ¹⁰ Por. *Georgo Forsterio laiškai iš Vilniaus*, Vilnius „Mokslas“, Vilnius 1988, s. 394–396 i 399–403. Dostępna jest w Polsce również edycja niemiecka listów Jerzego Forstera.
- ¹¹ S. Bielski, *Wiadomość o życiu i pismach X. Krzysztofa Kluka, proboszcza ciechanowieckiego*, b.m. i r. (Warszawa, druk Pijarów, ok. 1810), s. 8.
- ¹² Por. S. Litak, *Mapa diecezji łuckiej ks. Krzysztofa Kluka*, „Studia Podlaskie“, t. 6, 1996, s. 169–174.
- ¹³ J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 3, Kraków 1899–1900, s. 662.
- ¹⁴ G. Brzęk, *Krzysztof Kluk*, PZWSz., Warszawa 1957, s. 41.
- ¹⁵ Z. Wójcik, *Krzysztof Kluk. Życie i działalność*, [w:] *Krzysztof Kluk. Przyrodnik i pisarz rolniczy*, Pod red. J. Babicz, W. Grębeckiej i S. Inglota, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1976, s. 301.
- ¹⁶ W. Kaliński, *Dziennik 1787–1788*, Opr. Ł. Kurdybacha, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1968, s. 5.
- ¹⁷ Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 301.
- ¹⁸ Por. J. Kołodziejczyk, *Ks. Krzysztof Kluk – dzieła i twórczość*, Nakł. PAU, Kraków 1932, s. 102 i inne.
- ¹⁹ Biblioteka Główna Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie. Dział rękopisów, sygn. F 7 – 1836, k. 1. List ten dawniej czytała (zapis w karcie czytelników) Krystyna Kowalska, znany historyk zoologii, i – jak się wydaje – nie doceniła wartości dokumentu. Jego treść, na podstawie ręcznego odpisu, ogłosił Zbigniew Wójcik w artykule *Proboszcz ciechanowiecki*, zamieszczonym w księdze zbiorowej *Wszystek krąg ziemski. Antropologia. Historia. Literatura. Prace ofiarowane Profesorowi Czesławowi Hernasowi*. Pod red. P. Kowalskiego, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1998, s. 73. W niniejszej edycji odpis listu sporządzono z mikrofilmu.
- ²⁰ Dane z Archiwum Diecezji w Drohiczyźnie (ADD APP III/III/1, s. 15, 25), łaskawie udostępnione przez ks. dr. Eugeniusza Borowskiego.
- ²¹ Być może uda się to potwierdzić analizując zapisy w – zachowanej zresztą w Archiwum w Drohiczyźnie – księdze parafialnej. Pod nieobecność proboszcza księgę tę prowadził wikary.
- ²² Por. D. Teofilowicz, *Działalność Komisji Edukacji Narodowej w województwie podlaskim*, PWN. Warszawa 1971, s. 153; też, *Działalność Komisji Edukacji Narodowej w Białymstoku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 3, Białystok 1972, s. 32–33.
- ²³ W niniejszej części zrezygnowano z dokumentacji w notkach przy odwoływaniu się do publikacji umieszczonych w *Wyborze publikacji o Krzysztofie Kluku ogłaszanych w latach 1973–1999*.
- ²⁴ Por. Sz. Bielski, *Wiadomość o życiu i pismach X. Krzysztofa Kluka*, *op. cit.*; A. Waga, *Wzmianka o życiu i pismach naturalisty*, *op. cit.*; J. Kołodziejczyk, *Ks. Krzysztof Kluk. Działalność i twórczość*, Kraków 1932; G. Brzęk, *Krzysztof Kluk*, Warszawa 1957 oraz tegoż, *Krzysztof Kluk*, Wydanie drugie rozszerzone i uzupełnione, Lublin 1977.
- ²⁵ A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, T. 3, *Czasy nowsze od roku 1831*, Kraków 1931, s. 312; reprint, Warszawa 1991.
- ²⁶ Wbrew powszechnej opinii, wyrażonej m.in. przez autora tego opracowania w 1976 r., Anna Jabłonowska nie była właścicielką Ciechanowca w końcu XVIII w. Miasto to należało do Katarzyny z Ossolińskich Jabłonowskiej. Tym samym informacja na ten temat w testamencie Kluka jest prawdziwa.
- ²⁷ Rękopisy Perthéesa, w tym jego zapiski z Ciechanowa i okolic, opracowuje i przygotowuje do druku Wiesława Wernerowa. Nie wyklucza ona, że mapę diecezji łuckiej – odnaleziona przez Stanisława Litaka – Kluk mógł tylko kopiować. Wydaje się to, w świetle uwag Bielskiego, mało prawdopodobne. Pozostaje jednak zagadką sposób pozyskiwania przez proboszcza z Ciechanowca danych z obszarów, których nie znał z autopsji.
- ²⁸ J. Rostafiński, *Książna wojewodzina braclawska jako przyrodniczka*, Kraków 1916, s. 23: „Po jej [Jabłonowskiej] śmierci, zaszłej 3 marca [sic!] 1800 r., spadkobiercy sprzedali zbiory siemiatyckie cesarzowi Aleksandrowi I. za 50 000 dukatów. Podobno suma ta była ledwie częścią tego, co one kosztowały. Wywieziono je do Moskwy, a może po części i do Petersburga.

Bawiąc tam bowiem w r. 1875 dowiedziałem się w ogrodzie botanicznym, że istnieją w zielniku okazy ks. Kluka. Mogły pochodzić tylko z Siemiatycz, które miały kompletny jego zielnik“.

The miscellaneous works of Rev. Krzysztof Kluk

SUMMARY

Rev. Krzysztof Kluk (1739–1796) wrote fourteen volumes of naturalist works, of which the *Dykcjonarz roślinny* of 1786–1788 was the first modern Polish plant encyclopaedia. In 1785 and 1789 he published two textbooks for secondary schools: on botany and on zoology. His most widely read works, however, comprised popular compendia of botany, which were re-issued several times in the first half of the 19th century. It was also in that period that his textbooks on botany and zoology were re-issued (usually with some alterations).

Rev. Kluk was born and worked at Ciechanowiec, in the region of Podlasie (in the north-west of present-day Poland). He was educated in Jesuit and Piarist schools, and then at the seminary of the Priests of the Mission (Jesuits), where he was ordained as priest. In his pastoral duties, he established contacts with enlightened magnate families: the Ossolińskis and the Jabłonowskis. It was especially with duchess Anna Jabłonowska of Siemiatycze that Rev. Kluk shared an interest in nature. He made use of her natural history collection (the biggest of that kind in Poland) and her library. Common themes are to be found in the writings of the duchess Jabłonowska and of Rev. Kluk, especially concerning the applications of the theoretical achievements in natural science to agriculture.

Rev. Kluk's scientific attainments were recognized by the University in Wilno (Vilnius), which upon the publication of the first volume of the *Dykcjonarz* awarded the naturalist from Podlasie with the degree of doctor of philosophy and liberal sciences, and also granted him membership of the Collegium Physicum. Proof of this is contained in a letter by Rev. Kluk to the University's rector – Marcin Poczebut (the letter is reproduced in the article). The University was also planning to make Rev. Kluk head of the Chair of Natural History, but these plans never materialized.

The scientific and popularising work of Rev. Kluk has been of much interest to his contemporaries and successors. The author of the present article has compiled a bibliography of writings dealing with Rev. Kluk's work over the last two centuries. The number of those publications runs into several hundreds; they related mainly to Rev. Kluk's works on botany and zoology, and associated works dealing with agriculture, forestry, veterinary science, beekeeping, etc.

The work of Rev. Kluk has been the subject of a number of scholarly conferences organized at the Rev. Krzysztof Kluk Museum of Agriculture at Ciechanowiec (established in 1963). The first such conference was held in 1973, to commemorate the bicentenary of the establishment of the National Commission of Education, the first Polish ministry of education. Materials from this first conference were published in 1976, in a volume entitled *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy* [Krzysztof Kluk – naturalist and writer on agriculture]. The papers from the 1986, 1996 and 1999 conferences have been published in a range of specialist journals. Their subject-matters covers not only natural history, but the public and political activities of Rev. Kluk, the analysis of the language he used in his scientific and popular works etc. Irrespective of the publication of the conference papers, several monographs on Rev. Kluk have also been published, including a study by Stanisław Litak, dealing with the cartographic works of the parish-priest and naturalist of Ciechanowiec.

The conferences at Ciechanowiec have contributed in a significant way to extending our knowledge of Polish natural science of the late 18th century. They have also shown a need for more specialized research into church archives and various institutions in St. Petersburg, Moscow, and Kiev. As far as St. Petersburg is concerned, this would be important in that the collection of duchess

Jablonowska is known to have been transferred there, together with the herbals compiled by Rev. Kluk. There is a good chance that these herbals have been preserved in the Botanical Gardens of St. Petersburg.

The current article consists of two parts. The first presents the ties of the Rev. Kluk with the University in Wilno. The second part contains a discussion of the bibliography of works on Rev. Kluk published in the years 1973–1999.

1836. 7-~~4200~~

E. Buchenowca. 27. Lutego. 1837.

1.

Jasie Wielmożny Jasie i Dobroczynie.

List Jasie, a jazy sum i Diplomata. Wgadzily na Teatarky, take zma i po
 pisow wstawiach retre: dla tego tak moich draly dawno do prawy
 i lot do iest przyzna, & sy opoznam z innymi dyktami i
 tradycjami, jazony zowad iaski w ucteczeniu prochy moicy: wyrazu
 Panstwie w listie uczynione taka mie napelnily siccuzem, i miq nielato
 wplyniony e obwiazku dyktow zlezenia wsm: jak obowiazac: mani
 czynie zaktazy, nicumem. jazy rza; debrozony: calny heni Pana,
 i uci mi dlyki moiu satacam. Skladam dlyki calmu oradz
 gromadzianu Szkoły Nowiny, ktore murchilajq by do wozu: Jantey
 uctonienia Tri Lasky, nieublyto mi chocia; niezodnemu pomieszczenia
 w Dewarzyniu swieci. Do Minimis Socicicium woz wygotkich
 sy dlog: scily, a w strzegalnosci: Jantku i przy najuroczystym
 wzniesieniu: wyznajq: sic byc

Jasie Wiel Pana. Dobry
 Najuczonym Stugu.
 Ks. Kluka

Dr. Pruszyński i Kuznierz Wasy
 zofia: uczony rozkaz wyjeziny.

1836